

Azerî (Türk) – Ermeni İlişkilerinin Tarihî ve Kültürel Boyutu Üzerine

Kâmil Veli Nerimanoglu*
Nazım Muradov**

Giriş

SSCB dönemi ve günümüzde Azerbaycanlılar olarak “tanımlanan” Azerbaycan Türkleri ile ‘Ermeniler’ arasındaki münasebetlerin başlangıcı, tarihin derin katlarında saklıdır. Biz, ‘Azerbaycanlı’ ve ‘Ermeni’ etnonimlerinin kavram boyutunu net bir şekilde anlamadan, ‘Azerbaycanlılar’ ve ‘Ermeniler’ arasındaki tarihi ve çağdaş münasebetlerin mahiyetinin de tam olarak anlaşılamayacağını düşünüyoruz.

Öncelikle, mahalli Türk şivesindeki yazılı metinlerinin ilki, şimdilik XII-XIII. yüzyıllara dayanan¹ ‘Azerbaycanlı’ etnoniminin çok yeni, yani 20. yüzyılın ideolojik Bolşevik mantığının yapay ürünü olduğunu belirtmek gerekir. XI-XII. yüzyıllara kadar Oğuz adıyla tanınan bu halk, Sovyet döneminde yazılan tarih ve edebiyat kitaplarında hep ‘Azerbaycanlı’ adlandırılmış; bu adlandırma ile, XII-XIII. yüzyıllardan bu yana yaklaşık 700-800 yıllık bir dönem kastedilmiş; bu terim altında

-konuşma ve yazı dili ne olursa olsun, din yönünden Müslüman olan- bütün Azerbaycanlılar bir araya getirilmişlerdir. Bu kavram ve onu ifade eden ‘Azerbaycanlı’ teriminin böyle “kucaklayıcı” olmasının edebiyat tarihimize; genel olarak da edebiyatımıza ve tarihimize ‘kazandırdıkları’ ayrıca tartışılabilir. Bu tartışmada zaman (+ tarih), mekân (+ coğrafya), düşünce ve dil boyutlarının yanında diğer etkenlerin de -örneğin, dönemin siyasi-askeri şartlarının; söz konusu coğrafyanın demografik durumunun; tarihi-kültürel ortamının vb.- göz önünde bulundurulması gerektiğine inanıyoruz.

Konunun zaman boyutunda doğruyanlış bilinenlerin yanında bilinmeyenlerin de çokluğu dikkat çekmektedir. Azerbaycan tarihiyle ilgili Sovyetler döneminde yazılan ders kitaplarında mekân merkezli bir yaklaşıma önem verilmiş; mekânın ‘tarihi’, Darwinizm’in ve diyalektik materyalizmin belirlediği içtimai-iktisadi formasyonlar (evreler) çerçevesine (aslında kalıbına) oturtulmuş; iklim şartlarının, doğal afetlerin, siyasi-askeri etkenlerin, geleneksel ve bölgesel inançları sürdürme isteğinin, dini-içtimai girişimlerin ve tercihlerin de belirleyebileceği migrasyon (göç) olguları, demografik değişiklikler vb. etkenler, bu tarih yazımının işine gelmediğinden, hep göz ardı edilmiştir. Aslında Sovyet dönemi tarihçiliği (özellikle de gayriusların geçmişini inceleyen tarihçilik), milletlerin tarihinden daha çok ideolojik kafataslarının çizdiği haritaların tarihini, bu haritaların gösterdiği toprakların tarihini “yaratması” açısından dikkat çekicidir.² Sovyet tarihçiliği, bu anlamda bir ‘harita tarihçiliği’ niteliğindedir. Bu tarihçilik, milliyet kavramına tarihi-kültürel bir olgudan daha çok siyasi-coğrafi bir

(*) Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Öğretim Üyesi.

(**) Yrd. Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Öğretim Üyesi.

(1) Aslında, Korkut Ata’nın “Resul aleyhisselam zamanına yakın” “Oğuz’un Bayat boyundan koştüğünü” ve Kitab-ı Dede Korkut’taki şahıs adlarının da genelde İslâmi değil, milli adlar olduğunu düşünürsek, bu metinleri 6-7. yüzyıllara kadar çekmek mümkündür.

(2) Sovyet tarih anlayışı hakkında daha geniş bilgi için Prof. Dr. Y. Akpınar’ın, Humanitar Elmlerin Müasir Durumu ve Edebiyatşünaslığın Nezeri-Metodoloji Meseleleri. Beynelmillel Elmi Konfrans’ta (Bakü, 1-2 Dekabr 2010) sunduğu “Azerbaycan’da Milli Tarih Anlayışı ve Bunun Edebiyat Tarihine Yansıması” bildirisine bakılabilir.

'gerçek' gibi baktığından (ayrıca, bu bakışta çifte standardın olduğu da unutulmamalıdır), mekânın tarihini yazmayı tercih etmiş; ele aldığı coğrafyanın günümüzdeki etno-genetik sonuçlarını da, dar ve sınırlılığı ile kendini saklayamayan coğrafi-demografik nedenlere bağlamıştır. Yani Sovyet tarihçiliği ile "bir ülkede yaşayan ve din birliğiyle birbirine bağlı olan her kes bu ülkenin eski sakinlerinin (sahiplerinin değil) torunlarıdır" düşüncesinden hareketle, genç kuşaklara toprağa bağlı vatanseverlik duyguları aşılana çalışılmış; tarihçilik yerine bir anlamda 'vatanşinaslık' (oteçestvovedenie) ya da 'diyarşinaslık' (kraevedenie) yapılmıştır. Merhum tarihçi Prof. Dr. Ziya Bünyadov'a göre 'Yetmiş yıllık Sovyet dönemi boyunca Azerbaycan tarih yazımında her şey tahribata uğratıldığından, bu tarih yeniden yazılmalıdır. Yeni tarihin yazılabilmesi için yeni bir tarihçi nesli yetiştirilmeli, onlar ideolojik baskılardan uzak tutulmalı, şimdiye kadar saklı olan arşivler onların kullanımına açılmalıdır.'³ Eski Sovyet tarihçilerinden E. Gimpel'son, Yu. Polyakov, A. Gureviç, C. Guliyev⁴ vd.nin Sovyet sonrası yıllarda yazdıklarına bakılırsa, Sovyet dönemi tarihçiliğinin objektif manzarasını, gerçek yüzünü görmek zor olmayacaktır.

Zaman boyutlu tarih yazımında içtimali-iktisadi evreler çerçevesinde Azerbaycan devletinin sınırları içinde var olduğu sanılan eski devletlerden söz edilir. M.Ö. IX. yy.'ın başlarında başkenti İzirtu olan Manna devletinin temelleri atılmış, VII. yy.'ın ortalarına doğru bu devlet güçlenmiş, VII. yy.'ın sonlarında ise Midiyalılar tarafından varlığına son verilmiştir.⁵ M.Ö. VII. yy.'ın sonlarına doğru güçlenmeye başlayan ve başkenti Ekbatan olan Midiya devleti, özellikle hükümdar Kiaksar'ın hakimiyeti yıllarında (625-584) Manna, Asurya, Urartu vd. devletleri yenerek kendisine bağlamış, M. Ö. 522'ye kadar varlığını sürdürmüştür.⁶

M. Ö. IV. yy.'da Büyük İskender'in saldırılarına dayanamayan Ehemeniler ve hükümdarları III. Dara mağlup olduktan sonra

Atropat'ın hükümdar olarak tayin edildiği Atropatena devleti kurulur ki bu devlete İranlılar 'Aturpatakan', Ermeniler 'Atrpatakan', Araplar ise 'Azerbaycan' diyorlardı. Toprakları, ağırlıklı olarak Aras nehrinin güneyinde bulunan Azerbaycan, kendi adını "odu koryan ülke; ateşler ülkesi" anlamına gelen "Azerbaycan"dan almıştı.⁷ İşte, 'Azerbaycan' adının kökeniyle ilgili çok sayıda etimoloji çalışmaları yapılmışsa da en yaygın olanlardan biri budur. Bu etimolojinin doğru olduğu kabul edilirse, "Azerbaycan" adının baskın olmasında, Müslüman Arapların İslam dinini bugünkü Azerbaycan topraklarında yaymasının daha doğrusu Azerbaycan'ın bir Müslüman ülke oluşunun büyük rolü olmuştur...

'Ermeni' kavramı ve 'Ermeni' etnonimine gelince... Bu kavram ve etnonimle ilgili oldukça çeşitli hatta çelişkili görüşler bulunmaktadır. Biz burada Emir Timur'un, ünlü Rus şairi Puşkin'in, ünlü Rus tarihçisi Veliçko'nun, Gürcü şairi İlya Çavçavadze'nin, Prof. Salih Bey'in vd.nin Ermeniler ve Ermeni karakteri hakkındaki malûm ve meşhur düşüncelerini bir tarafa bırakarak 'Ermeni' etnonimiyle ilgili bazı görüşleri özetlemeğe çalışacağız.

İngiliz tarihçi David M. Lang'ın belirttiğine göre Eski Yunan yazarı Strabon, Ermenileri, Yunanistan'ın kuzeyindeki Fessalilerden çıkma bir kavim saymış, 'Armenia' adının da Fessalili Armenus'tan geldiğini söylemiştir.⁸

İyi derecede Ermenice bilen Azerbaycanlı bilim adamı Prof. Dr. Feridun Ağasıoğlu

- (3) Elm ve Hayat dergisinin 1991, 6. sayısından naklen E. Ağayev: Sovyet İdiolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yapılan yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2006, s. 169.
- (4) Bkz. E. Ağayev, adı geçen doktora tezi, s. 169-170.
- (5) E. H. Quliyev, Azerbaycan Tarixi – 7-8-ci sinifler üçün derslik, 8. baskı, Bakü, Maarif, 1986, s. 12-13.
- (6) Quliyev, a.g.e., s. 14.
- (7) Quliyev, age, s. 15; V. Eliyev, Y. Yusifov, İ. Babayev, H. Ceferov, A. Memmedova, Azerbaycan Tarixi – 6-cı sinif üçün derslik, Tehsil Neşriyatı, Bakı, 2001, s. 91-92; E. E. Quliyev, Veten Tarixi – 5-ci sinif şagirdleri üçün derslik, Bakı, 1997, s. 11.
- (8) Devid M. Lang, Armenia - Cradle of civilization Rusçası: Armanya - Narod Sozidatel' (Ermeniler -Kurucu Halk), Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2006, s. 25.

(Celilov) tarafından kaleme alınmış “Haylar Nasıl Ermeni Oldu? ‘Ermeni’ Adının Kaynağı”,⁹ “Haylar ‘Armeniye’ Ülkesine Nereden Geldiler? Hayların Kökeni”¹⁰ ve “Ermeni Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk-Ermeni İlişkileri)”¹¹ adlı makalelerde bu kavramlar geniş bir şekilde ele alınmış, bilimsel verilere dayanarak incelenmiştir. ‘Ermeni’ etnoniminin bir endoetnonim (bir halkın, kendisini adlandırması, kendisinin kendisine verdiği ad) mi yoksa bir ekoetnonim (dış adlandırma, başkalarının o halkı adlandırması) mi olduğu üzerinde duran Celilov, halkın kendi içindeki ulusal adının bin yıllar boyunca yaşadığını, nadir hallerde unutulduğunu belirterek asıl adları Hay olan bugünkü Ermenilerin, kendilerine Hay (endoetnonim); Gürcülerin Somehi, Kürtlerin File, biz Türkler ve başkalarının ise Ermeni (hepsi ekoetnonim) söylediğini belirtiyor. Aslında ‘Ermeni’ etnoniminin, asıl adı Hay olan halka değil, Subar Türklerinin Ermen boyuna mensup insanlara ait olduğunu; Haylar şimdiki Ermenistan’a gelip Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra civardaki halklar tarafından bu ekoetnonimle adlandırılmış, zaman içinde de Ermenistan halkı olarak tanınmış; Ermen boylarının adını benimsedikleri gibi alfabe değiştirip kendilerine tarih yazarken Ermenlerin eski tarihini de kendilerine mal etmişlerdir. Bu sebeple de Ermeni adının kaynağından bahsederken, gereken şartlardan biri, sonraki sahte Ermeniler (Pseudo-Ermeniler; Haylar) ile asıl eski Ermenilerin birbirinden ayrılmasıdır.”¹² yazmaktadır. F. Celilov, Ermen / Arman etnoniminin Altay’dan Tuna nehrine, Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar çeşitli coğrafyalarda, özellikle de Azerbaycan’da kullanıldığını; tarihin çeşitli çağlarında Mitanni devletinin, Sami dil ailesine mensup Arami gruplarının, Kafkas dilleri ailesine mensup Hurri-Urtu halklarının, Doğu Cermen (Ostrogot) boyunun ve Türk dilli Subar, Bulgar, Mitan boylarının bu addan istifade ettiklerini belirterek daha sonraki tarihlerde Balkan yarımadasından Ermenistan’a gelen Hay gruplarının da burada “Ermenileştiği”ni

ve böylece zaman ve mekân ölçüleri çok büyük olan ‘Ermeni’ adının etimolojisinin dil ve tarih verilerinden hareketle ortaya koymanın mümkün olabileceğini söyler.¹³ Azerbaycanlı bilgin Celilov, ünlü Rus bilgini İ. M. Dıyakonov’un “Ermeni adı Haylar arasında hiçbir zaman kullanılmamıştır. Bu adı onlara başka halklar vermişlerdir. Ayrıca, Armanum yer adı, Armi ve Arami etnonimleriyle ilgili olup ‘göçer’ anlamına gelen Aramey boy adından türemiştir’ fikrini de salık verir. Ardından bu görüşün eleştirisini yaparak Arman ve Armi adlarının Arameylere bağlanmasını -Türkçenin, Sami dillerinden daha çok vokal zenginliğine sahip olması, Sami dillerindeki ses değişmelerinin o diller için külfet olduğu nedenine, yani her bir dilde görülen ve genel dilbilim tezahürü olan daha az çaba kanununa bağlayarak- onu, pek inandırıcı bulmaz.¹⁴ F. Celilov’a göre “Subar (Mitan) boylarından bir kavmin adı olan Ermen etnonimi, sadece eski Anadolu ve Azerbaycan’da değil, Orta Asya ve hatta Baykal gölünün arkasındaki Erman dağlarına kadar yayılmıştır ve buralarda Erman köyü (Özbekistan’da), Eriman dağı (Kazakistan’da) gibi toponimler kullanılır. Ermen gruplarından Güney Azerbaycan üzerinden Sibiryaya tarafına gidenler olduğu gibi, Azerbaycan’ın kuzeyinden Kafkas dağları tarafına geçenler de olmuştur. Azerbaycan’ın kuzeyindeki (Derbent, Demirkapı) geçit yolları, bu belgelerin izini Osetiya’daki Erman toponiminde ve Samur ırmağı deltasındaki Armen-kala adlı eski, küçük bir şehrin adında saklar. Eski Ermik kenti, Ermi / Armi boyunun izini sakladığı gibi, Ermin adlı Başkurt boyu da eski Ermeni etnonimini yaşatır. Azak yakasından bugünkü Bulgaristan’a gidip devlet kuran Tuna Bulgarlarının bir boyu da Ermi adındaydı ve oradaki Ermenli Türk kentinin adı 1934’e kadar yaşadı, sonra Dra-

(9) Türkiye Türkçesine aktaran Hatice Şirin User.

(10) Prof. Dr. F. A. Celilov, *Azer Xalqı*, Bakı, 2000, s. 280-298, Türkiye Türkçesine aktaran Dilek Erenoglu.

(11) Prof. Dr. F. A. Celilov, “Ermeni Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk-Ermeni İlişkileri)”, *Türkler Ansiklopedisi*, İlkçağ cildi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 547-561.

(12) Bkz. Celilov 1 (Akt. H. Ş. User), s. 1.

(13) Celilov 1 (Akt. H. Ş. User), s. 1.

(14) Celilov 1 (Akt. H. Ş. User), s. 2.

kaş-voyvoda adıyla değiştirildi.”¹⁵ Celilov, “... Subar boylarından olan Mitan-Armilerin adından türeyen Armini adının Haylarla ilgisi yoktur ve burada Prof. Dr. İ. Meşşaninov’un Erimen terimi hakkında ortaya attığı fikri bir kez daha hatırlatalım: ‘Terim, Ermeni (Hay-F.C.) saldırısının gerçekleştiği tarihten çok daha önce bu çevrede mevcuttu.’ diyerek yazısını ‘I. Dara’nın Bisütun kayasına yazdığı üç dilli yazıtta Armaniye ve Urartu ülke adları eş anlamlıdır. Aynı yazıtta Babil isyanını yöneten Ermeninin adı da Araka / Uraka şeklinde verilmiştir. Bu da, 1640’ta Kumuk bölgesine yerleşen Nogayların hanı Uraka ile aynıdır. Nihayet, bugün de Mitan ve Ermen / Ermin boylarının Türk halklarının içinde olması olgusu, eski Ermen halkının kaynağını açıkça gösterir. Böylece, Bisütun yazısında isyancı Armini, Araka adındaysa; Pers Vaumisle, Armini ülkesine Dadarşış adlı bir Armini gönderdiyse; Dara’nın kâtibi, ülkenin adını Elam ve Pers dillerinde Armini, Akat dilinde Upaştı (Urartu) şeklinde yazdıysa; Genceli Nizami, Mehbanu’nun diliyle, yaylası Armen dağları olan Şirin’e ‘Biz Efrasiyab soyundanız’ diyorsa; bugün Ermin adını Başkurt boyu taşıyorsa; bütün bu adlar, sahte Ermeni (Pseudo-Ermeni) Haylara değil, Subar, Saka, Azeri ve diğer Türk boylarına aittir.” cümleleriyle tamamlar. 55 muteber bilimsel kaynaktan yararlanarak yazılmış bu makalelerde, tarihin karanlık koridorları dil verileriyle, çeşitli coğrafyalara serpilmiş toponimik (yer adları) ve onomastik birimlerin (özel adların) yardımıyla ışıklandırılmıştır.

Hayların (yani bugün Ermeni adıyla bilinen halkın) kökeni ve onların ana yurdu konusunun ele alındığı diğer makalede Feridun Celilov, Hayları, dünyanın en eski halklarından sayan, onların, Nuh Peygamber’in Ağrı Dağı (Ararat) eteklerine yayılmış torunlarının çocuklarından Hayk’ın soyundan geldiğini iddia eden ve ‘Hayk’ adının İncil’in Hayca tercümesinde de yer almasını buna delil olarak gösteren bilginlere karşın, Sümerlerin Bilka-mış destanından kutsal kitaplara geçen Nuh

Tufanı Efsanesi’nin, İncil’in Yunanca’dan Hayca’ya tercümesi sırasında Hayk adının buraya kasıtlı olarak eklendiğini, Yunanca ve İbranice İncil’de ‘Hayk’ özel adının ve ‘Hay’ etnoniminin bulunmadığını; İncil’de ‘Ararat’ gibi okunan RRT’nin ise aslında ‘Urartu’ adının Samice yazılışı olduğunu; Harri-Urartuların Kafkas dilli, Hayların ise Hint-Avrupa dilli bir halk olduğunu; bütün Hint-Avrupa dilli halkların ana yurtları Avrupa’da olduğu halde Hayların ana yurdunun Ön Asya’da bulunduğu iddiasının mantıksız olduğunu; Hayların antropolojik özelliklerinden dolayı da bir Ön Asya halkı olamayacağını; Ermen ülkesinin aborogen halkının da Haylar değil, Türk ve Kafkas dilli Hurri-Subar, Saka-Kamer, Mitan, Arime / Arme boyları olduğunu yazıyor.¹⁶

Glottogenez ve etnogenez araştırmaları, dilbilim, etimoloji çalışmaları, derin lengüistik tahlilleri ile ‘Ermeni’, ‘Ermenistan’, gerçek ‘Ermenlerin / Ermenilerin’ kimler olduğunu ortaya koyan Azerbaycan bilim adamı Prof. F. Celilov, tarihi şaşırtmaya çalışan tarihçilere karşı durmakta, onların tezlerini çürütmektedir.

Tartışmanın mekân boyutu konusunda ise coğrafyanın tarihine ağırlık veren Sovyet tarihçiliğinin, tarihi gerçekleri siyasi sınırlara hapsedmeye gayret ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bu tarih anlayışında mekân belirleyici olup “... millet ihmal ediliyor, onun üzerinde yaşadığı toprağın, coğrafyanın tarihi, millî tarih olarak sunuluyor...”¹⁷ sık sık değişmek zorunda kalan siyasi sınırlar, belgelerden hareketle bilgi veremediğinden (veya başka nedenlerden dolayı) sanki saklanmaya çalışılıyor. Sovyet tarih anlayışında tarih, geleceğin bilimi olmaktan daha çok geçmişin bilimi gibi sunuluyor, onun gelecekle olan ilişkisinden söz edilmiyor. Sık sık değişen sınırlar, geçmişte olup bitenlerin sonucu olarak tasvir edilir; tarihin tekerrür mantığı ve genel olarak tari-

(15) Celilov 1 (Akt. H. Ş. User), s. 4.

(16) Bkz. Celilov 2, s. 4-7.

(17) Y. Akpınar, agm, s. 1-2.

hin mantığı izah edilmiyor... Sovyet döneminde yazılmış Azerbaycan tarih kitaplarında yardımcı araçlar olan haritaların verilmemesinin (ya da eksik verilmesinin) nedenlerinden biri de bu olsa gerek...

Düşünce eksenli tartışmalarda, özellikle düşüncenin somut ifadesi olan dil üzerinde durmak gerekir. Genel olarak düşünce tarihinde felsefeyle birlikte etnografi, mitoloji, din, gelenek ve görenekler, musiki, coğrafya vb. etkenleri de göz ardı etmemek gerek.

Biz bu çalışmamızda Türk (Azerbaycanlı)-Ermeni kültür ilişkilerini ağırlıklı olarak bu etkenler üzerinde tanımlamaya, tasvir ve tahlil etmeğe; edebi ilişkilerin yanında daha geniş olan kültür-folklor ilişkilerinden, bu ilişkilerde etken ve edilgen olan taraflardan, kimin kimden etkilendiğini, kimin kimi etkilediğini bu konuda yapılan çalışmaların ışığında özetlemeğe çalışacağız.

1. *Ermeni tarihi hakkında*: Ermenilerin tarihiyle ilgili biri birinden çok farklı, subjektif görüşlerin ağır bastığı, bazen mitlerden, efsanelerden, poetik anlatımlardan hareketle kaleme alınmış çok sayıda taraflı yayınların olduğunu belirtmek gerekir. Bu yayınlardan ikisinde -Rus bilgini Valeriy Bryusov'un (1918) ve İngiliz David M. Lang'ın (2006) kitaplarında- Ermenistan tarihi hakkındaki bilgileri kısaca özetlemekle bu yayınların bilimsel kalitesi konusunda da bir tasavvur oluşturmak istiyoruz. Bu iki bilim adamının Grabarca (yani yazı ve kilise dili olan Eski Ermenice) ve Aşharabarca (yani konuşma dili olan Yeni Ermenice) bildikleri konusunda bir bilgiye ulaşamadık.¹⁸ Zira, kitapların hiçbirinde bu yazarların, orijinal Ermenice kaynaklardan yararlandığı da görülmemektedir. İstinad edilen bilgiler, Ermeni kökenli yazarların tercümelerine (maalesef o yazarların da kimler olduğu belirtilmemiştir) dayanmakta ve gelinen, oldukça önyar-

gılı, taraflı sonuçlar, birbirinin ardınca sıralanmaktadır.

Rus şairi ve tarihçisi Valeriy Bryusov'un (1873-1924) 1918'de Moskova Ermeni Komitesi'nin bir yayını olarak basılan ЛЬТОПИСЬ Исторических Судебь Армянскаго Народа – Отъ VI в. до р(ождение) Хр(иста) по наше время (Letopis' İstoriceskix Sudeb' Armyanskago Naroda – ot' VI v. do r(ojdenie). Хr(istosa). po naše vremya) [Ermeni Halkının Tarihi Kaderinin Vakayinamesi - İsa'dan önce VI. yy.dan Günümüze] kitabının 'От автора' (Ot avtora) [Yazardan] başlıklı önsözünde de belirtildiği gibi bu eser, Поэзия Армении съ древнейшихъ временъ до нашихъ дней (Poeziya Armenii s drevneyşix vremen do našix dney)¹⁹ [Eski Çağlardan Günümüze Ermeni Şiiri] adlı kitaptan etkilenerek, yani bu antolojiden hareketle yazılmıştır.²⁰ Bryusov, kitaba yazdığı önsözünde "Bu kitap üzerindeki editörlük çalışmalarına kadar Ermenistan, onun tarihi ve edebiyatı hakkındaki bilgilerimin çok eksik olduğunu itiraf etmek istiyorum. İki üç yıllık çalışmalarım, tabii ki beni bir Ermeni uzmanı yapamaz... Ermeni tarihine çok bağlı olan Ermeni şiirinin, üzerimdeki etkisi oldukça büyüktür..." demektedir.²¹ Döneminin ünlü bir şairi olan Valeriy Bryusov'un (hatta ünlü proleter yazarı Maksim Gorki'nin) Ermeni edebiyatı özellikle de Ermeni şiiri üzerine bir antoloji hazırlığına başlaması, kendisinin Ermeni edebiyatı konusunda uzman olmasından ya da bu konuya olan bilimsel ilgisinden değil, Moskova Ermeni Komitesi'nin maddi yönden de cazip tekliflerinden, onu ikna edişinden kaynaklanmaktadır. Bu komitenin Stepanos Mamikonyan başkanlığındaki 15 Ekim 1914

(18) Bryusov'un Ermenice bilmediğini Doç. Dr. Birsan Karaca da belirtmektedir. (bkz. Karaca, age, s. 12-13).

(19) S. Surenyan, Poeziya Armenii s drevneyşix vremen do našix dney, İzdanie Moskovskago Armyanskago Komiteta, Moskva, 1916, 520 s. (Editörü, sunum yazısının ve eklemelerin yazarı Valeriy Bryusov'dur).

(20) Doç. Dr. Birsan Karaca'nın Ermeni Edebiyatı Seçkisi kitabında (TC Kültür Bakanlığı Yay. 2601, Dünya Edebiyatı Dizisi 53, Öncü Basımevi, Ankara, 2001, s. 8), L. M. Mkrtçyan'dan naklen antolojinin Bryusov tarafından hazırlandığı belirtilmektedir. Oysa bu antolojiyi Surenyan hazırlamış, Bryusov ise editörlüğünü yaparak önsözünü yazmıştır.

(21) Bkz. Bryusov, age, s. 7.

tarifli toplantısında “milli kùltür giderleri için harcanmak üzere bir milyon ruble kadar para toplanması” kararlaştırılarak bu paranın, Bryusov’un bir Ermeni antolojisi hazırlamasına ve Gorki’nin editörlüğüyle başka bir Ermeni edebiyatı antolojisinin basılmasına harcanacağı belirtilir. Hazırlıklarına çok ciddi şekilde başlanan bu projelerdeki temel amaç ‘... Rus edebiyatında otorite sahibi bu iki ünlü edebiyat adamı yardımıyla önde gelen Rus edebiyatçıları, hazırlanacak olan antolojiler için Ermenice’den Rusça’ya çeviri yapmaya razı etmektir. Böylece hangi amaçla olursa olsun, Rus edebiyat otoriteleri hakkında bilgi edinmek girişiminde bulunacak her okur, ilgilendiğı ve saygı duyduğı şahsın ilgi alanına Ermeni edebiyatının girdiğini görecektir.’²² İşte böyle bir cazip teklifi fırsat bilip Ermeni tarihçiliğine soyunan, Ararat Çarlığı’ndan,²³ Ermenilerin Asuryalılarla, iki asır esaretlerinde kaldıkları eski Perslerle savaşlarından söz eden, Makedonyalı İşkender’in, sadece şark’ın değıl, Ermenilerin de kaderini değıştirdiğini yazan Rus şairi Bryusov, İşkender’in, Ehemeni Pers kralı Dara üzerindeki zaferinin ardından Ermenilerin ‘Ellin devletler ailesi’ne girdiğini bildirir.²⁴ Bryusov’a göre Romalılarla yapılan savaşlar, Ermenistan’ı doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırır ve Hıristiyanlığı kabul eden Ermeni çarlığı, Yeni Perslerle birlikte buldukları imparatorluğun en sadık müttefiklerinden sayılır.²⁵ Romalıların teşvikiyle komşuları olan Perslere ihanet eden, onları sırtından hançerleyen Ermenilerin bu ‘sadakatini, Doğu Roma İmparatorluğu ilginç bir şekilde ödüllendiriyor ve Ermenistan iki güçlü komşunun -Bizans ve Persiya’nın- arasında kalıyor. Roma İmparatorluğu’nun ‘sadık’ Ermeniler için uygun ve layık gördüğü bu “ödüllendirme”,²⁶ Ermeni tarihinde bir dönüm noktası olur; Ermenistan’ın eski tarihi sona erer ve orta tarih dönemi başlar.

Orta tarih döneminde Doğu ve Batı Ermenistan’ın, Bizanslılarla birlikte, Perslere karşı uzun yıllar sürecek savaşlarda birlikte hareket ettiğini söyleyen Bryusov, neden-

se ‘Ermenilerle Bizanslıların ayrı Hıristiyan mezheplerine mensup olmaları’ ve ‘dini çekişmelerin hem de Ermenilerin sık sık bağlı buldukları Bizans’a karşı isyan çıkarmalarından dolayı’ Bizanslıların Ermeniler üzerine ‘pek çok defa harekât düzenlediğinden, o harekât sonucunda Ermeni beyliklerinin ortadan kaldırılarak topraklarının Bizans topraklarına katıldığından’, ‘böylece Ermeni siyasi varlığına son verildiğinden’, ‘bölgedeki Ermenilerin büyük bir kısmının Orta Anadolu, Çukurova-Toroslar, eski Türkler öncesi tabiriyle Kilikya bölgelerine sürülerek oralarda yerleşmeğe tâbi tutulduklarından’ ve ‘böylece, tarihteki en büyük Ermeni sürgünü ve zorunlu iskânının’, Ermenilerin güya ‘birlikte hareket ettikleri’ Bizanslılarca gerçekleştirilmesinden²⁷ hiç söz etmez... Bryusov’a göre Yustinian reformlarının, İrakli seferlerinin, din tartışmalarının, Bizans’ın edebî yükselişinin Ermenistan’ın hayatı üzerinde büyük etkileri olmuştur... İki Ermenistan’ın tek devlet çatısı altında birleşmesi ise Müslüman Arapların seferleri sonucunda gerçekleşir. O sıralarda Ermenistan tamamen Arap Hilafeti’nin kontrolü altındadır.²⁸ IX. yy.’da Hilafet’in zayıflaması sonucunda Ermenistan, bağımsızlığını kazanır ve Bagrat Çarlığı kurulur. İki asırlık bağımsızlığın ardından tekrar çöküşe geçen çarlık, Bizanslıların²⁹ ve Selçuklu Türklerin baskıları sonucu yıkılır. Fakat bu enkazın altından yine iki çarlık - kuzeyde Hıristiyan Gürcülere bağlı Zahari Knezliğı, güneyde - Kilikya’da ise bağımsız

(22) Birsan Karaca, Ermeni Edebiyatı Seçkisi, ‘Ermeni Edebiyatı’, s. 11-12.

(23) ‘Ararat Çarlığı’ ile Urartu devleti kastedilmiş olmalı. K.V.N.-N.M.

(24) Bryusov, age, s. 8.

(25) Bryusov, age, s. 8.

(26) Demek ki Ermenilerin “millet-i sadıka”lıkları, yeni bir hadise olmayıp onlara takılan bu unvan, sadece Osmanlı devletinin takdiri değıldir...

(27) Prof. Dr. Reşat Genç, “Türkiye-Ermeni İlişkilerinin İlk Dönemleri ve Gregoryan Kıpçaklar”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yay. Haz. Prof. Dr. Hale şıvın, Ankara, 2006, s. 31-32.

(28) Ermenilerin Arap Hilafeti yıllarındaki durumu için V. Bryusov’un kitabına (s. 54-57) ve Ermenilerin Sasunlu David destanına bakılabilir.

(29) ‘Çağdaş insan tarihçilerinin de belirttiğı’ bir olaydan - Bizanslıların, kendilerine karşı Haçlılarla işbirliği yapan Ermeniler üzerine ordu sevk ederek pek çok Ermeniye katletmesinden ve en büyük Ermeni kıyımlarından birini gerçekleştirmesinden Prof. Dr. R. Genç de söz eder (bkz. R. Genç, agm, s. 32).

Ruben Çarlığı ortaya çıkar.³⁰ Zahari Knezliği, orta yüzyılların Asya devletleriyle aynı hayat tarzını benimsedikleri halde, Kilikya (Ruben) Çarlığı, aynı yüzyılların Batı Avrupasıyla sıkı ilişki içindedir. O dönemde Batılıların Şark ülkelerine yaptıkları haclı seferleri Kilikya üzerinden gerçekleştirilmekte, Kilikya prensleri kendi ünvanlarını Papa'dan ve German-Roma İmparatoru'ndan almaktadırlar. Batıyla canlı ticari ilişkiler içinde bulunan Kilikya Knezliği, Batı düşüncesini, bilimini ve edebiyatını da benimsiyor. Moğolların doğudan batıya doğru hücumları sırasında ise şimdiki Ermenistan toprakları Moğol idaresine geçer. XIII. yy. Ermeni tarihçisi Kirakos Gandzaketisi, Moğol yönetimi altındaki Ermenileri, çağının dili ve üslubuyla anlatır.³¹ 'Bütün dünyayı yakıp yıkmak için yaratılan [Moğol]-Tatarlar'³² da Ermenilerin işbirliği yaptığı kişilerdir. Prof. Dr. R. Genç'in belirttiğine göre Ermeniler, "... aralarındaki dini ve tarihi düşmanlığa rağmen Selçuklulara karşı isyan etmek amacıyla, önceleri Bizans ile, sonraları da Haçlılar ve Moğollarla işbirliği yapmaktan da geri kalmadılar."³³

Timur'un seferleri ve Osmanlı Türklerinin baskıları sonucu Ermenilerin, XV-XIX. yüzyılları kapsayan üç-dört asırlık esaret dönemi başlar. XIX. yy.'da ise Rusların kışkırtması, yardımı ve Rus silahıyla Van havzasında Ermeni isyanları baş gösterir.³⁴ Anlaşılan, Surenyan'ın hazırladığı Ermeni şiir antolojisini okudukça, kendisi de bir şair olan Valeri Bryusov'un bilim adamı kişiliğinin önüne geçen şairliği, onun oldukça subjektif, mesnetsiz sonuçlara varmasına neden olmuştur.

İngiliz bilim adamı, Kafkasya uzmanı Devid Lang'ın Armenia - Cradle of civilization kitabının E. F. Levina tarafından Rusça'ya çevirisi olan Armyane - Narod Sozidatel' (Ermeniler -Kurucu Halk) (Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2006) de, öznel üslubuyla, sanki Batılı bir bilim adamının değil, duygularıyla hareket eden bir Ermeninin kaleminden çıkmış eser gibi dikkat çekmektedir. Burada önce Ermenistan'ın coğrafi konumundan,

tarihi ve çağdaş yüzölçümünden, Doğu Ermenistan topraklarının Türkiye Cumhuriyeti içinde kaldığından, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Otonom Vilayeti'nin de tarihi Ermenistan toprakları olmasından... söz edilir.³⁵ Kitabın ilerleyen sayfalarında Ermenistan'ın (bu kavramla ağırlıklı olarak 'tarihi Ermenistan' arazileri söz konusu edilmiştir) yer altı ve yürüstü zenginliklerinden, iklim koşullarından, dağları, vadileri, akarsuları, gölleri, ormanlıklarından... bahseden yazar, Ermeni yazar Garegin Sevunts ile sohbetlerinde kendisinden, Ermeni halkının tarih boyunca ekmeğini hep taştan çıkardığını öğrenmiş olur.³⁶ Yazarın verdiği bilgilere göre, Ermenistan arazisinin önemli bir kısmı sert dağ iklimi altında olup, Erzurum, Kars ve Ardahan'ın çıplak zirvelerindeki buzullardan esen soğuk rüzgârlar, kışın sert geçmesine neden olur, kar uçkunları (çığlar) yıl boyunca 50-60 gün içinde tekrarlanır, bazı yerlerde yedi ay boyunca kar erimez... 40 derece soğukların görüldüğü bu yerlerde yaşayan köylüler, eski çağlardan beri yarısı toprağın altında olan evlerde yaşamak zorunda kalmışlardır... Ermeni vilayetleri arasında en güzel iklim, Van gölü havzasında ve kuzeydeki ormanlı dağların da bulunduğu Zengezur, Lori ve Karabağ'dadır. Buradaki ormanlar, yazın serinliği temin etmekle birlikte kışın da sert soğuğu yumşatır.³⁷ Görüldüğü gibi, D. Lang, hiçbirisi Ermenistan arazisinde bulunmayan bu yerlerden Ermeni toprakları olarak söz eder... Yazara göre Doğunun meşhur tatlı su kaynakları olan Tigr, Evfrat (Fırat), Araz ve Kura nehirlerinin membası da Ermenistan topraklarındadır. Yakınoğru'nun önemli denizleri Karadeniz, Hazar Denizi, Akdeniz ve İran

(30) Bryusov, age, s. 8-9.

(31) Bkz. Kirakos Gandzaketisi, История Армении, Памятники Письменности Востока LIII, (Eski Ermenice'den çeviren, kitabın önsözünü ve açıklamalarını yazar L. A. Xanlaryan), Москва, Наука (Nauka), 1976, s.152-175 .

(32) Bkz. Kirakos Gandzaketisi, age, s. 153.

(33) Reşat Genç, agm, s. 32.

(34) Bryusov, age, s. 9.

(35) Devid Leng, Armyane - Narod Sozidatel', (Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2006), s. 7-8.

(36) Devid Leng, age, s. 9-15.

(37) Devid Leng, age, s. 15.

Körfezi, kısa süreli de olsa Ermenilerin elinde olmuştur. Bu, özellikle de Büyük Tigran (M. S. 1. yılda) ve Kilikya Ermenistanı'nda hakimiyet sürdüren Rubenler Sülalesi döneminde Batılıların Haçlı seferlerinin yardımıyla gerçekleşmiştir.³⁸ Şimdi ise Ermenistan Cumhuriyeti'nin açık denizlere yolu yoktur ve bu yüzden de Ermeniler, deniz taşımaları ve deniz ticaretinde başka ülkelerin ve halkların gemilerinden yararlanmak zorundadırlar. Ermeni emigrantlarının Bombay ve Kalkutta, Singapur ve Rangun, Boston ve San-Fransisko, Marsel ve Amsterdam, Beyrut ve İstanbul gibi dünyanın önemli liman şehirlerinde yerleşmeleri de bu yüzdendir...³⁹ İngiliz yazarın böyle 'bilimsel' üslubuyla Ermeni yazarların üslubu arasındaki karşılaştırmayı konunun uzmanlarına bırakıyoruz...

D. Lang, tarihi ve çağdaş Ermeni şehirleri hakkında bilgi verirken "bin bir kiliseli şehir" olan Ani'nin, Nahçıvan ve Culfa'nın, Bitlis ve Muş'un, Kars ve Ardahan'ın da adlarını çektikten sonra Kars'ın, tarihin bilinmeyen bir zamanında bağımsızlığını kazanmış Ermeni Vanand Çarlığı'nın başkenti olmasından da söz eder.⁴⁰

Yazar, Ermenilerin etnik kökeni ve ırkî özelliklerinin bir bilmece olduğunu söyler. Bir zamanlar onların bütün kabileleriyle birlikte Ege bölgesinden geldikleri; milattan bin yıl önce Balkan yarımadasından göç ettikleri zannedilmiştir. Son araştırmalara göre Ermeniler, Güney Kafkasya bölgesinin, Ararat-Van vadisi ve dağlarının eski sakinlerinin bin yıllar boyunca süregelmiş etnik karışımından oluşmuşlardır.⁴¹ "Son araştırmaların" hangiler olduğundan söz etmeyen yazar, hiçbir belge göstermeden çok açık şekilde Ermenilerin, bölgenin aborogen (yerli) halkı olduğunu ve etnik oluşumun da ana yurtta başlayıp ana yurtta da tamamlandığını iddia etmektedir. Yani bölgenin, bugün tarih sahnesinde varlığını sürdüren tek yerli halkının Ermeniler olduğu tezi ileri sürülmektedir ki Sovyet dönemi tarihçiliğinin de savunduğu temel düşünce, bu teze dayanmaktadır.

Lang'a göre Ermenistan'dan ve Ermenilerden haberi olan Herodot, M.Ö. V. yy.'da Ermenistan'ı Pers İmparatorluğu'nun bir parçası, Ermenileri de Friky kökenli saymıştır. Bugün metinleri pek bulunmayan Friky diliyle Ermenice'nin birbirine çok yakın diller olduğunu belirten yazara göre, Strabon, Ermenileri, Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayan Fessaliylere yakın bir kavim saymış, Fessalili Armenus'un buraya gelerek kendi adını bu ülkeye verdiğini tarihe not düşmüştür. Yani Strabon'a göre 'Armenia' adı, Fessalili Armenus'un adından gelmektedir. Frikyalılar ise Truva savaşlarından sonra bugünkü Bulgaristan'dan Küçük Asya'ya (Anadolu'ya) gelmişlerdir. Lang'a göre, bu yarı efsanevi bilgiler, ataları "deniz insanları" sayılan Ermenilerin, milattan 1200 yıl önce savaşla Küçük Asya'ya girdiklerini ve Het İmparatorluğu'na son verdiklerini söylemeğe imkân verir. "Deniz insanları" olan bu halkın bir parçası, daha da doğuya- Anadolu'nun derinliklerine doğru ilerleyerek Tigra ve Evfrat (Fırat) nehirlerinin yukarı kısımlarıyla Halis (Kızılırmak) arasında kalan topraklara yerleşmiş, şimdiki Ermeni halkının ecdatları olmuşlardır. Lang, bu gelmelerin yerli halkla karışarak, Hint-Avrupa kültür mirasını taşıyan ve yüksek ifade özelliğine sahip olan dillerini, bölgenin yerli halklarına kabul ettirdiklerini yazmaktadır.⁴²

David Lang, Ermenice'nin, bu dili konuşan halkın etnik kökeniyle ilgili kısmî bilgi verebileceğini söyleyerek, özenle yapılmış bir araştırma olmadan etnik kökenle dil akrabalığının birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade eder (?!-NM). Yazara göre Ermenice, Kelt, Cermen ve Slav dilleriyle mukayesede Hint-Avrupa dil ailesi içinde bağımsız bir grup oluşturmakta, bünyesinde çok sayıda Farsça unsur bulundurmasına rağmen İrani bir dil de sayılmamaktadır. Ermenice, kendine özgü benzersiz bir dil olmakla birlikte Baltık, Slav, Hint-İran ve Alban (Arnavut) dille-

(38) Devid Leng, age, s. 18-19.

(39) Devid Leng, age, s. 20.

(40) Devid Leng, age, s. 21-22.

(41) Devid Leng, age, s. 23.

(42) Devid Leng, age, s. 24-25.

riyle de benzerlik göstermektedir. Böyle bir benzerliğin kökünde “сго” (yüz) kelimesinin, Hint-Avrupa dilleri içindeki çeşitli fonetik ve morfolojik değişimlerle ortaya çıkan evrimi yatmaktadır ki yazar, bu inceliği, kendisine P. Robins’in anlattığını belirtmektedir.⁴³

Yazar, Ermenice’nin tam bir Hint-Avrupa dili sayılmayacağını da belirtir ve bunun sebebinin de onun, Kafkas dillerinin Kartvel grubundaki Gürcüce ile bin yıllar boyunca yan yana bulunmasına bağlar. Bin yıllara dayanan komşuluk ilişkisi sonucu Ermenice ile Gürcüce arasında ortak ünsüzler sistemi oluşmuş, bu dil özelliği de Ermenice’yi Hint-Avrupa dillerinden uzaklaştırmıştır. Ermenice ile Gürcüce arasındaki bu dil, kültür ve din birliğine bu iki halkı oluşturan kişilerin şahsi özelliklerinin, cesaretlerinin, dirençlerinin de eklenmesi sonucu, tarih sahnesinden silinen komşularının çoğundan farklı olarak onlar, varlıklarını bugüne kadar koruyabilmişlerdir.⁴⁴

Yazara göre günümüz filologları, Ermenice ile Hurrit dilinin birer tezahürü olan Urartu, Van dilleri arasındaki akrabalık ilişkisinden daha fazla söz etmektedirler.⁴⁵ Oluşukça ilginç ve lengüistik temelleri olmayan bu iddiaların sahibinin, hiçbir kaynak göstermeden bu temelsiz tezleri ortaya atmasının yanında, Ermenileri Türklerden, Ermenice’yi de ne yapıp yapıp Türkçe’den uzak tutmaya, Türkçenin etkisinden hiç sözetmemeğe çalıştığını görmekteyiz... Oysa, bir ‘Ermeni uzmanı’ olan ve Avrupa’da yaşayan İngiliz Lang, ünlü Alman Doğubilimcisi Mordmann’ın adını duymamış olamazdı. Mordmann, M.S. IV-V. yy.lara ait Grabarca (Eski Ermenice) metinlerde tesbit ettiği alıntılar arasında altmışa yakın Türkçe kelimedenden söz eder. İşin ilginç olan yanı, Türkçeden Eski Ermeniceye geçmiş bu kelimelerin, tarımla ilgili terimler olmasıdır...⁴⁶ Ermenilerin, miladın ilk yüzyıllarından itibaren Küçük Asya’da (Anadolu’da) yaşadıkları, yerleşik hayatı benimsedikleri, çiftçi bir halk oldukları, toprağın dilini iyi bildikleri, buraya Altay-

lardan ya da Orta Asya’dan değil, Ege’den, Yunanistan’ın kuzeyinden, Balkanlardan ya da Frikya’dan geldikleri... varsayılırsa, onlar, Anadolu’ya 1071 Malazgirt savaşıyla girdikleri iddia edilen ‘çoban ve çapulcu’ Türklerin dilinden tarımla ilgili terimleri nasıl, nerede, ne zaman ve neden almışlar?!.. Bu ve benzeri soruların mantıklı, bilimsel verilere dayanan, iknaedici yanıtları, efsanelere, rivayetlere, şairlerin anlatımına dayanan tarihi değil, gerçek tarihi ortaya koyacaktır...

Lang, Bütün Ermenilerin Katalikosu I. Vazgen’in anısına sunduğu ve ‘Ermeni halkını tüm ihtişamıyla gösteren’ bu kitabında, Ermenilerin nüfusuyla ilgili bilgilere de yer vermekte, tarafsız bir bilim adamından daha çok, subjektif iddialar ortaya atan sıradan bir kişi gibi konuşmaktadır. D. Lang yazıyor: ‘1915’te bir buçuk milyon Ermeninin öldürülmesine ve Türkiye’nin doğu (eskiden Türkiye Ermenistanı’nı oluşturan) vilayetlerinin ahalisinin yok edilmesine rağmen, 1956’da Sovyetler Birliği’nde -Ermenistan da dahil olmak üzere- 3.200 bin; Batı Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika, Hindistan, Arap ülkeleri ve dünyanın diğer yerlerinde 1.200 bin Ermeni yaşamaktaydı. Ermenistan’ın -diğer halklar da dahil- umumi nüfusu 2.200 bin kişi idi. Bu bilgilerin eskidiğini sayan yazara göre, Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin çoğu milli özelliklerini kaybetmiş, başka dinleri, özellikle de İslam dinini kabul etmeğe mecbur olmuşlardır. Bu durumda bugün dünyada, Ermeni kökenli insanların genel sayısının 5-6 milyon olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁴⁷

Farklı kaynaklarda muhtelif şekilde karşımıza çıkan, bilimsel tarih mantığıyla hep çelişki içinde olan Ermenistan (ve Ermeni) tarihini, bundan sonraki tartışmalarda da yararlı olabileceği düşüncesiyle David M. Lang’ın öznel üslupla yazdığı kitabının so-

(43) Devid Leng, age, s. 24.

(44) Devid Leng, age, s. 26.

(45) Devid Leng, age, s. 24.

(46) Bkz. Zeitschriter Deutschen Morgenlandischen Kesellschaft, XXIV, Leipsig, 1870, s. 83.

(47) Devid Leng, age, s. 26-27.

nunda verdiği kronolojik bilgilere dayanarak özetlemekle yetineceğiz:

M.Ö. 6000	Ermeni neolitik kültürü
M.Ö. 3200-2000 -	Erken Bronz dönemi kültürü (Kura-Aras medeniyeti)
M.Ö. 2600-2400	Hirbet-Kerak keramik dönemi (Filistin)
M.Ö. 2100'lü yıllar	Ermenistan'a Hint-Avrupa migrasyonu (göçü)
M.Ö. 2000-1500	Ermeni orta bronz yüzyılları
M.Ö. 1500-900	Son bronz dönemi
M.Ö. 1400'lü yıllar	Hurrit ve Mitani çarlıkları dönemi
M.Ö. 1400-1300	Hayas Konfederasyonunun yükselişi
M.Ö. 1275	Asuryalı I. Salmanasar'ın Van'ü yürüşü
M.Ö. 1200-1190	Het İmparatorluğu'nun çöküşü
M.Ö. 880-844	Urartu Çarı Aram (Yakışıklı Ara)
M.Ö. 844-820	I. Sarduri Urartulu (Van'ın kurucusu)
M.Ö. 782	Çar Arğişti tarafından Erebuli'nin (Eri- van'ın) kuruluşu
M.Ö. 775	Arğiştihini'nin (Armavir'in) kuruluşu
M.Ö. 730	İskit ve Kimmerlerin Ermenistan'ı işgal etmesi
M.Ö. 714	Urartu'nun Asuryalı Sargon tarafından yıkılması
M.Ö. 590	Urartu'nun çöküşü
M.Ö. 546-331	Ermenistan'da Ehemeni Perslerinin ik- tidar dönemi
M.Ö. 401-400	Ksenofon'un, 10 binlik ordusuyla Er- menistan üzerinden geçişi
M.Ö. 331	Büyük İskender'in Persiya'yı mağlup etmesi
M.Ö. 190-159	I. Artaks (Artaşesler) dönemi
M.Ö. 95-55	Büyük Tigran dönemi
M.Ö. 69-68	Lukulla'nın Ermenistan'a yürüşü
M.Ö. 34	II. Artavazd'ın Antoni ve Kleopatra ta- rafından öldürülmesi
M.S. 35-53	Ermenistan'da, Gürcü prensleri Mitri- dat ve Radamist dönemi
M.S. 53-100	I. Tiridat (Tırdat), Arşakidler sülalesinin kurucusu
M.S. 58	Korbulon'un Ermenistan'ı işgali
M.S. 66	Neron'un Roma'da Tiridat'a taç giydir- mesi
M.S. 113	Troyanların (Truvalıların) Ermenistan'ı işgali
M.S. 226	Parfiya'nın çöküşü
M.S. 301	Ermenistan'ın Aziz Grigor tarafından Hristiyanlaştırılması
M.S. 387	Ermenistan'ın parçalanması
M.S. 404	Ermeni alfabesinin Aziz Mesrop tara- fından oluşturulması
M.S. 428	IV. Artaks'ın (Artaşes'in) ölümü, Arşakidlerin sonu
M.S. 506	Dvin'de Ermeni-Gürcü Monofizid si- nodu (kilisesi)
M.S. 552	Ermeni millî kronolojisinin başlangıcı
M.S. 607	Ermeni ve Gürcü kiliselerinin birbirin- den ayrılması
M.S. 618	Eçmiedzin'de Katalikos Komitas için kurulan Ripsime kilisesi
M.S. 623-633	Ermenistan ve Persiya'da [Gürcü] İm- paratoru İrakli dönemi
M.S. 640-650	Ermenistan'ın Arapların eline geçmesi

M.S. 711-713	Vardan Filippik (Bizans'ın Ermeni kö- kenli imparatoru)
M.S. 813-820	Ermeni Lev (Bizans İmparatoru)
M.S. 1048	Erzurum yakınlığındaki Arzni'nin Sel- çuklu Türklerince yıkılması
M.S. 1064	Ani'nin Selçuklu Türklerinin eline geç- mesi
M.S. 1097	Haçlıların (Seliblerin) Kilikya Ermenis- tanı'na gelişi
M.S. 1123	Ermenistan'ın bir hissesinin Gürcüler tarafından işgali
M.S. 1206	Gürcü çarçası Tamara'nın Kars'ı ele ge- çirmesi
M.S. 1266	Mısır Memlûkülerinin Kilikya'yı ele ge- çirmesi
M.S. 1453	İstanbul'un Osmanlı Türkleri'nin eline geçmesi
M.S. 1512	Venetsiya'da ilk Ermenice kitabın basıl- ması
M.S. 1712-1795	Ünlü Ermeni aşığı Sayat Nova'nın yaşa- dığı yıllar
M.S. 1744	İlk baskı makinesinin Eçmiedzin'de Ka- talikos Semion tarafından kuruluşu
1794-1796	İlk Ermeni dergisi Azdarar'ın Madras'ta neşri
1805-1848	Haçatur Abovyan (Ermeni itilgensiyası- nın babası)
1814	Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nün ku- ruluşu
1828	Doğu Ermenistan'ın Rusya tarafından ilhakı
1843	Venetsiya'da Pazmaveb adlı bilimsel derginin neşri
1887	Viyana'da Handes Amsoriya adlı bilim- sel derginin neşri
1895	Ermenilerin Sultan Abdulhamit tarafın- dan topluca öldürülmesi
1915	Türkiye Ermenilerinin Genç Türkler ta- rafından imha edilmesi
1918	Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması
1920	Sovyet Ermenistanı'nın kuruluşu
1938	Ermeni Bilimler Akademisi'nin kurulu- şu
1955	I. Vazgen'in bütün Ermenilerin Katali- kosu olarak seçilmesi
1968	Erebuli'nin (İrevan'ın) kuruluşunun 2750. Yılı ⁴⁸

2. Bilinen En Eski Devirlerden Başlayan Azerbaycan (Türk)-Ermeni Edebi İlişkileri

a) Sözlü Edebiyat Ürünlerinde Gözlemlenen İlişkiler

Genel olarak edebi ilişkiler, özel olarak
da Azerbaycan (Türk)-Ermeni edebi ilişkileri

(48) D. Lang, age, s 346-349.

konusu, özellikle SSCB döneminde, Sovyetler Birliği'nde yer alan Azerbaycan ve Ermeni halkları arasındaki 'kardeşlik münasebetleri'ni, bu münasebetlerin tarihini tesbit ve tebliğ etmek amacıyla Komünist Partisi'nin, her iki halktan olan bilim adamlarının omzuna yüklediği görevlerdendi. Aslında, bu görevi yerine getiren bilim adamlarının yapması gerekenlerden en önemlisi, 'edebi ilişkileri', bu ilişkilerin çeşitli boyutlarını objektif bir şekilde, bilimsel verilere dayanarak ortaya koymaktan daha çok, 'edebi dostlukları', 'edebiyat kardeşliği'ni, halklar arasındaki münasebetlerin her zaman dostça olduğunu ve "ebediyete kadar sürecek bu dostluğ"un da edebiyata yansıdığını göstermek idi. Bazen bu yansıma tersine de oluyor, "Edebiyatların dostluğu – halkların dostluğudur!" gibi sloganların ortaya çıkmasıyla da neticeleniyordu.

Sovyetler zamanında ele alınmış "edebi ilişkiler"le ilgili yayınların tarihine baktığımızda, onların ilk olanlarının 1928,⁴⁹ sonuncuların 1987,⁵⁰ büyük bir çoğunluğunun ise 1960-1980 dönemini kapsayan 'zastoy' (durgunluk) yıllarında gerçekleştiğini görmekteyiz. "Ebedi ve sarsılmaz dostluk"un⁵¹ terennümüyle ilgili Azerbaycanlıların ve Ermenilerin yapmış oldukları 200'den fazla yayının konuları ve bilimsel düzeyleri kısmen muhtelif olsa da, onların siyasi-ideolojik amaçlarının aynı olması, dikkat çekmektedir. Bu yayınlarda karşılıklı övgü, dostluk, halkların kardeşliğini içeren ifadeler ön planda olup, çok az yapılan eleştiriler de oldukça yüzeysel ve ölçülüdür...

Günümüzde -belli nedenlerden dolayı- bu türlü yayınların yapılmaması, gelecekte de böyle çalışmaların yapılıp yapılmayacağını belirsiz olması, bugün edebi ilişkilerden söz etmeğe çalışan bizlerin işini oldukça zorlaştırmaktadır. Öncelikle, ciddi bir sosyolojik araştırmanın (hatta araştırmaların) konusu olan bu münasebetler -onlar, edebi bile olsa- çağdaş zaman ve mekân boyutları içerisinde değerlendirilirse, en azından şu sorular, man-

tıklı, iknaedici, objektif... yanıtlarını bulduktan sonra ele alınmalı değil mi?:

- 1) 1982'de başlayan, 1986-87'de kendini iyice gösteren 'perestroyka' (yeniden yapılanma) ve 'glasnost' (açıklık) politikaları olmasaydı böyle yayınların yapılmasına devam edilecek miydi?;
- 2) 1988'de Ermenilerin, Karabağ'da iki Azerbaycanlı genci öldürmeleri ve Tophana ormanını yok etmeğe başlamaları mı sonraki kanlı olayları tetikledi?;
- 3) Yani savaşın her iki tarafının bu konudaki gerekçeleri, çocukça "onlar başlattı" mıdır yoksa bu savaş, yılların birikiminin doğal sonucu mudur?;
- 4) 1826-28, 1905, 1918, 1948-53 yıllarında bu iki halktan hangisi mağdur edilmiş, kim, kimin yardımıyla kimi kesmiştir?;
- 5) 1988-89 yıllarında Ermenistan'dan Azerbaycanlıların, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi dışındaki yerlerden de Ermenilerin göç etmeleri (veya iki tarafın da buna zorlanmaları) bu "sarsılmaz ve ebedi dostluğu" ortadan kaldırdı mı?;
- 6) 1989-1994 yıllarındaki kanlı savaşlardan, 1992'deki Karadağlı ve Hocalı facialarından, terk edilmiş topraklardan, her iki taraftan da öldürülmüş insanlardan sonra halklar ve edebiyatlar yeniden dostlaşabilirler mi?;
- 7) Eğer edebiyat bir halkın hafızasıysa, örneğin, Hocalı gerçeği bu hafızadan nasıl silinecek?;
- 8) Edebiyat, tarihin ve hayatın aynasıysa,

(49) Bkz. "Qızıl Qeçmeler Ermenistan'da ve Qezalarda", [Azerbaycan yazarlarının temsilcisi Ermenistan proletar yazarlarının ikinci kurultayında], Kommunist gazetesi, 3 Ocak 1928.

(50) Bkz. Melikonyan, M., "Ölmez Vaqif: Molla Penah Vaqif – 270", Edebiyat ve İncəsənət gaz., 14 Ağustos 1987; Hidayet, "Böyük Neğmekâr: Sayat Nova-275" [Sayat Nova'nın doğumunun 275. yılı münasebetiyle], Sovyet Ermenistanı gaz., 20 Kasım 1987.

(51) 'Ebedi ve Sarsılmaz Dostluk', Ermenistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan Grakan Tert dergisindeki Azerbaycan'la ilgili yazılar hakkında, Edebiyat ve İncəsənət gazetesi, Bakü, 17 Aralık 1972, S. 16.

tarikh ve hayatın zaten var olan kara lekeleri bu aynaya yansımayacak mı?;

- 9) Edebiyat adamlarının görevi gerçekleri yansıtmak mı olacak, kara lekeleri silmek mi?;
- 10) Komşu halkların düşmanlıkları -dünya tecrübesini de dikkate alarak- onlara ve edebiyatlarına ne kazandırmış, ne kaybettirmiştir?;
- 11) Düşmanlıkların tarihini geriye, daha da eskilere çekmeğe çalışmakla halklar ve edebiyatlar ne kazanırlar?;
- 12) Halkların dostluğu ve 'kardeşliği' olmamışsa, yazarlarının birçoğu bugün bile hayatta olan bu yayın sahipleri kendi okuyucularına yalan mı söylüyorlardı? Edebiyatı ve edipleri yalan söylemeğe zorlayan zaman mı, siyaset mi?;
- 13) Bugün edebiyat nefret üzerine mi, sevgi üzerine mi kurulmalı? Nefret için kullanılan edebiyat -örneğin, Ermeni şair ve yazar Zori Balayan'ın eserlerinden sonra- barış için yeniden kullanılabilir mi ve buna ihtiyaç var mı?..;
- 14) "Tavuğunu Ermeni kümesinde yumurtlatan İmamverdi" gibiler, edebiyatın gerçek ve samimi kahramanları olmaz mı? Milli edib Cafer Cabbarlı'yı, İmamverdi gibilerini edebiyata getirmeğe zorlayan neydi -zaman mı, üzerindeki baskılar mı, milli edibin kendisinin barış isteği mi?
- 15) Zamanın ve siyasetin peşince sürünen güdümlü edebiyat bize ne verebilir?

... Edebi ilişkilerle ilgili araştırma yapanların bilmesi gerekenler konusunda Azerbaycanlı bilim adamı, Prof. Mirali Seyidov şöyle der: Böyle bir işe başlayan araştırmacı, söz konusu halkların tarihini -eğer eski dönemlerle uğraşıyorsa onların etnik oluşumunda yer alanların da manevi, maddi ve medeniyetinin tarihini; bu halkların toplumsal, siyasi ve felsefi görüşlerini; mitik ve dinî dü-

şüncelerini; bu mit ve din olgularının ortaya çıktıkları dönemdeki tarihi ortamı; mit ve din olgularının beslendiği iç ve dış kaynakları; bu halkların edebiyatını; hayata estetik bakışlarını... bilmek zorundadır.⁵² Ayrıca, "edebi ilişki" ve "edebi etki" kavramları da birbirine karıştırılmamalıdır.

Konunun uzmanları olan araştırmacıların belirttiklerine göre, Azerbaycan (Türk) – Ermeni edebi ilişkileri, yazılı edebiyat ortaya çıkmadan önce, yani sözlü edebiyat döneminde başlamıştır. Ermeni bilim adamı Gurgen Antonyan "İki halk arasındaki edebi ilişkiler, medeni yakınlık ve emektaşlık, öncelikle halk yaratıcılığında görülmüş, ilk edebi ve karşılıklı ilişkiler, sözlü halk edebiyatı vasıtasıyla yaranmıştır." demektedir.⁵³ Azerbaycan sözlü halk edebiyatının en eski örneklerinden olan holavarlar (çiftçi koşukları) ile Ermeni horovel koşukları bir birlerine yakındır.⁵⁴ G. Antonyan'ın "Azerbaycan lirik şiirinin en yaygın türlerinden olan bayatı (mani), daha orta yüzyılların başından itibaren sözlü halk edebiyatı aracılığıyla Ermeni halkının hayatına girmiş, özellikle emeksever Ermeni köylüsü keder ve sevincini, düşünce ve arzularını, sevgi ve nefret duygularını bayatılarla ifade etmiştir."⁵⁵ sözleri; E. Yerevanlı'nın, "Bayatı şeklinde olan birçok Ermeni nağmeleri bazen mani adlandırılmış, bazen de onlara xağik denmiştir..."⁵⁶ tespiti; mani ve xağikleri yapı, konu, içerik vb. yönlerden karşılaştırması; onların dize ve hece sayılarının, kafiye şekillerinin benzer hatta aynı olması, Ermeni kökenli birçok aşkın ve bu halktan olduğu belirtilen sıradan insanların manileri, ağıtları Ermenice değil, Türkçe söylemeleri, bu halk şiiri türünde de Türkçenin etkileyen, Ermenicenin ise etkilenen bir dil olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada, dil ilişkisinden, insanın, içinde bulunduğu manevi-psikolojik

(52) Mireli Seyidov, Azerbaycan-Ermeni Edebi İlaqeleri (Orta Esrlər), Bakı, Elm, 1976, s. 4-5.

(53) Gurgen Antonyan, Ermeni ve Azerbaycan Xalqlarının Edebi İlaqesi, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1955, s. 4.

(54) Ekber Yerevanlı, Azeri – Ermeni Edebi İlaqeleri – Qedim Dövrden XVIII. Esrin Sonuna Qeder, Yerevan, Hayastan neşriyyatı, 1968, s. 42.

(55) G. Antonyan, age, s. 4.

(56) Ekber Yerevanlı, age, s. 55.

ruh halini ifade etme gücü daha kuvvetli olan bir dilin tercihinden daha çok, bilinç altında bulunup irticali dil kullanımıyla ortaya çıkan ve farkında olunmayan milli kimlik meselesiyle ilgili küçük bir parantez açarak son yıllarda yapılmış bir çalışmayı hatırlatmak isterdik. Türkiyeli araştırmacı-yazar, bilim adamı Dr. Yaşar Kalafat, Salmaslı Kul Hartun'un Türkçe şiirlerinden hareketle ortaya attığı, Türkçe şiirler söyleyen 'Ermeni' şair ve aşıkların ve genel olarak Türkçe eserleriyle tanınan ve "Gregoryan cemaatin ortak kilise kültürünü Ermenilik adına sahiplenmiş" 'Ermenilerin', aslında Grigoryan mezhebindeki Hıristiyan Türkler olduğu fikrini kanıtlamaya çalışmaktadır.⁵⁷ Biz, "Ermeni Kıpçakçası" kavramının ve Ermeni Kıpçakçasındaki abidelerin de Türkçeyi kabul etmiş Ermenilerden daha çok -Gregoryan mezhebine ve Ermeni Gregoryan Kilisesi'ne bağlı Hıristiyan oldukları için- Ermeni alfabesini kullanan Kıpçak Türkleriyle ilgisi olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca, aralarında hiçbir akrabalık ve dil bağı bulunmayan Ermeni-Gürcü yaklaşmasının temelinde de, biri İber-Kafkas dil ailesinin Kartvel grubundaki Ortodoks Gürcülerle diğeri Hint-Avrupa dil ailesinin kendi alt grubunu oluşturan Grigoryan Ermenilerin farklı mezheplerdeki aynı dine - Hıristiyanlığa bağlı olmalarından daha çok, Gürcü knyaz ve çarlarının paralı ve gözde süvarileri olan Hıristiyan Kıpçaklarla Ermeni Kilisesi'ne bağlı Grigoryan Kıpçakların -bu Kıpçak Türklerinin her iki grubunun Hıristiyanlaşmasında Gürcü ve Ermeni kiliselerinin rolü vardır.⁵⁸ aynı halka mensup olup aynı dili konuşuyor olmaları yatsa gerektir. Bağımsız Gürcü devletinin himayesinde kurulan Ermeni Zahari Knezliği'nin oluşumunda da Gürcü ordusunu elinde tutan bu Kıpçakların büyük tesiri olmalıdır. Hıristiyan Gürcülerin yanında iyi bir durumda olup Gürcülerin dindaşı olan Hıristiyan Kıpçakların, Hıristiyan Ermenilerle aynı mezhepte olan soydaşlarına yani Grigoryan Kıpçaklara bu şekilde sahip çıkmaları olasıdır ve bu konu iyice araştırılmalıdır. Prof. Dr. László Rásonyi de Kıpçak Türklerinin Avrupa ve As-

ya'daki macerasından ve faaliyetlerinden söz ederken onların Gürcistan'daki etkisinin altını çizerek "Macaristan'dan başka diğer dört devletin hayatında Kumanların (yani Kıpçakların - NM) önemli rolleri olmuştur. Bunlar: Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'dır. Gürcistan'da XII. yüzyılda Kumanlar faaldirler. Gürcistan'ın parlak çağının büyük başbuğu Kubasar Kıpçaklıdır. Kraliçe Tamara'nın damarlarında da Kıpçak kanı vardır." demektedir.⁵⁹

Biz, halk edebiyatı alanındaki ilişkilerden söz etmeğe devam edelim. Ermeni bilim adamı M. Abeğyan'ın "Hayren, kuşkusuz Ermeni şiiri, Ermeni bayatısı olmuştur. Yabancı kökenli olsalar da çok eskilerden bizim gusanlar (Ermeni aşıkları - NM) ve halk türkücüleri tarafından sevilmiş, Ermenilerin sayılmış, 'hayeren', 'hayren' adlandırılmıştır. 'Hayren demek' 'bayatı okumak' demektir." sözleri⁶⁰ de Ermeni halk edebiyatının manzum türlerinden biri olan hayren veya antuni şiir şekillerinin, Azerbaycan (Türk) halk edebiyatının etkisiyle oluştuğunu ve geliştiğini gösterir niteliktedir.

"Fal bakmanın en ilginç şekillerinden biri olan vesf-i haller"in, Ermeni halk edebiyatındaki karşılığı "can-gülüm" adıyla bilinmekte, vesf-i hal ve can-gülümler, gelenek-görenek bakımından bu halkların yakın ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Halk edebiyatının bu türünün icra edildiği merasimlerin zamanı, yeri, söylenme şekilleri, kuralları; manzum parçaların vezni, mısra ve hece sayıları, kafiye şekilleri, muhtevalarının benzer hatta aynı olması, Ermeni kökenli Hayk Astvatsaturyan ve Azerbaycanlı İsrafil Abbasov tarafından belirtilmektedir.⁶¹ Y. Ra-

(57) Bkz. Dr. Yaşar Kalafat, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", Ermeni Araştırmaları, Sayı 12-13, Kış 2003 - İlkbahar 2004, <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergiler&IcerikNo=38>.

(58) Prof. Dr. Reşat Genç, "Türkiye-Ermeni İlişkilerinin İlk Dönemleri ve Gregoryan Kıpçaklar", s. 34.

(59) Prof. Dr. László Rásonyi: Tarihte Türklük (dördüncü baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 152, Seri: III, Sayı: A. 38, Ankara, 1996, s. 145.

(60) Yusif Ramazanov, Azerbaycan Dilinde Yazılı-Yaradılan Ermeni Aşıqları (XIX. esr), Bakı, Elm Neşriyyatı, 1976, s. 11-12.

(61) Bkz. İsrafil Abbasov, Azerbaycan Folkloru XIX. Esr Ermeni Menbelerinde, Bakı, Elm neşriyyatı, 1977, s. 9-10.

mazanov da Azerbaycan folklorunu iyi bilen XIX. yy. Ermeni yazarlarından, ilk romancı Xaçatur Abovyan (1805-1848), köy hayatını ve köy nesrini ortaya koyan Berc Broşyan (veya Perç Proşyan)⁶² (1837-1907) ve Ermeni çocuk edebiyatının temsilcilerinden, eğitimi yazar Gazaros Ağayan'ın (1840-1911) yazmış oldukları mensur eserlerde Azerbaycan ve Ermeni halk törenlerinde dile getirilen vafı hallerden (can-gülümlerden), aşık edebiyatının diğer türlerinden yaratıcı bir şekilde istifade ettiklerini, hatta bu manzum şekilleri karşılaştırdıklarını yazmaktadır.⁶³

Azerbaycan (Türk) ve Ermeni nağıllarını (masallarını) karşılaştıran Ekber Yerevanlı ise, XIX. yy.'ın sonlarında M. Kalaşev adlı bir folklorcunun Azerbaycan'ın Şamahı bölgesinde yaşayan Ermenilerden derleyip 1889'da SMOMPK dergisinde bastırdığı 'Sövdekâr Ehmed', 'Çıplaq', 'Saxqa Yusif', 'Melik Memmed', 'Qulu Xan', 'Xırxır Kôsa', 'Qoçaq Nezer', 'Gül ve Sineyvaz', 'Ovçu Pırim', 'Keçel Ehmed', 'Keçel Nezer', 'Ramazan' masallarının da birçok yönden Azerbaycan masallarına benzer olduğunu belirtmektedir.⁶⁴

Masallarda olduğu gibi sözlü edebiyatın mensur-manzum karışık şekillerinden olan destanlarda yani halk hikâyelerinde de benzerlik bulunmaktadır. Bu halk hikâyelerinin konuları, söyleniş şekilleri, kahramanları, birbirinin tam aynı olmasa da özellikle adları benzer olmuş, Azerbaycan (Türk) destanlarının Ermeni versiyonları küçük farklarla ortaya çıkmıştır. G. Antonyan'ın beirttiğine göre "Azerbaycan halkının 'Aslı ve Kerem', 'Aşık Garib', 'Köroğlu' gibi aşk ve kahramanlık destanları, Ermeni halkı içinde geniş bir şekilde yayılmakla kalmayıp, onların çeşitli Ermeni varyantları da ortaya çıkmıştır."⁶⁵ Ermeni kökenli araştırmacılardan J. Torosyan'ın belirttiğine göre, 'Şah İsmail - Gülzar', 'Aşık Garip - Şahsenem', 'Aslı - Kerem', 'Ferhat - Şirin', 'Leyli - Mecnun' vd. Azerbaycan destanları (halk hikâyeleri), artık XI-XII. yy.dan sonra Ermenilerce bilinmekte imiş."⁶⁶

Kahramanları "Resul Aleyhissalam zamanına yakın" dönemde (hatta daha önce) yaşayan Dede Korkut destanlarının da Ermeni (ve Gürcü) edebiyatları üzerinde büyük etkisi olmuştur. Ermenilerin 'Aslan Ağa', Gürcülerin 'Menasvale' (Benim yerime ol!) manzumeleri, Kitab-ı Dede Korkut'un 'Duha Koca Oğlu Deli Dumrul' boyunun etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu etki, sadece Dede Korkut'taki kahramanların, boylardaki olay örgüsünün Ermeni ve Gürcü manzum eserlerinde benzer şekillerde kullanımı dışında, mitolojik bir benzerlik şeklinde de görülmektedir. M. Seyidov'a göre "Deli Dumrul boyundaki mitolojik ve dini görüş, -daha net bir şekilde söylemek gerekirse- bir insanın ruhunun başka bir insanın ruhu yerine geçmesi, şüphesiz ki biri birine bağlı olmayan halklar arasında ortaya çıkabilirdi. Deli Dumrul boyundaki mitolojik ve dini düşünce, Türk halklarına mahsustur."⁶⁷ Mirali Seyidov'un, Sovyet döneminin sert baskı yıllarında bu araştırmayı yaptığını ve 'halklar dostluğu'nu tebliğ etmek zorunda olduğunu göz önünde bulundurursak, 'biri birine bağlı olmayan halklar'ı neden söylediğini ve bu ifadeyle ne kastettiğini de anlarız. Prof. Seyidov, fikrinin devamında Dede Korkut'taki 'Bekil oğlu İmran Boyu' ile Gürcülerin 'Betgil oğlu Amiran' destanı arasında da bir yakınlık olduğunu ve bu Gürcü destanının da, Dede Korkut destanındaki adı geçen boy esasında ortaya çıktığını belirtmektedir.⁶⁸

Ermeni halk ve yazılı edebiyatlarını orijinal dillerinden takip eden ve edebi ilişkiler konusunda en hacimli eseriyle dikkat çeken Azerbaycan bilgini Ekber Yerevanlı, Dede Korkut boylarıyla sesleşen Ermenice eserler üzerinde daha çok durmakta, derin karşılaştırmalar yapmaktadır. Yazar, Korkut

(62) Bkz. Prof. Dr. Penah Xelilov, SSRİ Xalqları Edebiyatı, I. Hisse (İkinci baskı), Bakı, Maarif, 1975, s. 205.

(63) Yusif Ramazanov, XIX. Esr Ermeni Nesrinde Azerbaycan Folkloru Motivleri, Bakı, Elm, 1985, s. 7-9.

(64) Ekber Yerevanlı, age, s. 81-82; 132-144.

(65) G. Antonyan, age, s. 4.

(66) İ. Abbasov, age, s. 13.

(67) Mireli Seyidov, age, s. 9.

(68) M. Seyidov, age, s. 18, 19-28.

Ata kitabının dört boyu ile Kafkas halklarının mitleri ve masalları arasında ortaklıklar bularak onları derin tahlile tâbi tutuyor. Dede Korkut Kitabı'ndaki 'Dirse Han oğlu Buğaç', 'Kanlı Koca oğlu Kanturalı', 'Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy' ve 'Duha Koca oğlu Deli Dumrul' boylarının, genel olarak Kafkas, özellikle de Ermeni folkloru üzerindeki açık tesirleri, yazarın ikna edici üslubu ve karşılaştırdığı eserlerden aldığı örneklerle ortaya konmaktadır. 'Dirse Han oğlu Buğaç' boyundaki tasvirler- Buğaç'ın, adanan adaklar sonucu dünyaya gelmesi; büyümesi; delikanlı yaşındayken babasıyla avlanmaya çıkması; kırk düşmanla karşılaşması; düşmanlar tarafından tuzağa düşürülmesi; babasının esir alınması; Buğaç'ın yaralanması; annesinin, dağ çiçeklerinden hazırladığı ilaçla onu iyileştirmesi; Buğaç'ın, babasını düşmanların elinden kurtarması... buradan Ermeni masallarına da yansıyan ortak motifler olarak dile getirilir. 'Kanlı Koca oğlu Kanturalı' boyundaki motiflerle Ermenilerin 'Sasunlu Davit' destanındaki motifler karşılaştırılır; 'Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy' ile Ermenilerin 'Tepegözün Masalı' arasındaki benzerlikler üzerinde durulur, Türk destanındaki kahraman Basat ile Ermeni masalındaki kahraman Samson mukayese edilir; Basat, halkı Tepegöz'ün zulmünden hilas ettiği halde, Samson, rüyasında görüp âşık olduğu Gülünaz'ı esirlikten kurtarır.⁶⁹ Ermeni masalının -olay örgüsü ve anlatım tarzının Türk epik geleneğinin gölgesinde ortaya çıkması, Türk masal anlatım tekniğine uygun olması bir yandan kadın kahramanının adından da görüldüğü gibi burada etkileyen Türk destanı, etkilenen ise Ermeni masalıdır.

Diğer yandan da Dede Korkut Kitabı'ndaki onomastik birimlerin yani özel adların, özellikle de antroponimlerin (kişi, şahıs adlarının) milliliği, bu destanın "Resul Aleyhisselam zamanına yakın"dan da erken bir döneme ait olduğunu gösterdiği hâlde, Ermeni masalındaki şahıs adları, bu masalın orta hatta son yüzyıllarda ortaya çıktığını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

E. Yervanlı, Azerbaycanlı Prof. Dr. M. Tehmasib'in, ünlü Dede Korkut uzmanları olan İtalyan bilgini Ettore Rossi ve Rus alimi V. Jirmunski'ye istinaden Bamsı Beyrek boyu ile ilgili yazdıklarını şöyle aktarır: "Bayburt'ta Beyrek'in efsanevi mezarı bulunmaktadır. Bayburt civarındaki köylerde Beyrek adı çok yaygındır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu ilin Almışka köyünde yaşayan bazı Ermeni aileleri, atalarının, Beyrek'le Bayburt hükümdarı olan Ermeni prensesinin izdivacından türediklerini, kendilerini de Beyrek soyundan saydıklarını söylüyorlarmış.⁷⁰ Biz, Dr. Y. Kalafat'ın, yukarda söz ettiğimiz çalışmasında dile getirdiği tezi destekler nitelikte olan bu vb. verilerin, iyice araştırılması gerektiğine inanıyoruz.

Dede Korkut Kitabı'ndaki boylarla Ermeni halk edebiyatı arasındaki benzerliklerden, Dede Korkut etkilerinden söz etmeğe devam eden E. Yerevanlı, Deli Dumrul boyu ile Ermenilerin manzum Aslan Ağa masalını daha geniş planda karşılaştırarak birincinin ikinci üzerindeki tesirini gösterir.⁷¹ Yazar, Azerbaycan Köroğlu'su ile Ermeni Sasunlu David'ini; Köroğlu'nun Kırat'ı gibi David'in Kurkik-Celali adlı atının da denizden çıktığını; kahramanların ikisinin de kılıçlarının yıldırımından (yıldırım taşından) yapıldığını; ikisinin de toprak ve sudan güç alarak kuvvet suyu içtiklerini; Köroğlu'nun sevgilisi Nigâr-la David'in sevgilisi Handut'un birbirlerine yakın karakterler olup, kocalarına sadece eş değil hem de savaş meydanında onlara yardım eden arkadaş olduklarını; bu destanların ikisinin de manzum-mensur karışık eserler olduğunu belirterek; Sasunlu David destanındaki Sanasar ve Bağdasar'ın yaptırdıkları kaleye gelip ona ad koyan ihtiyara tekabül eden karakterin ise Dede Korkut destanlarındaki aksakal ve Oğuz gençlerinin ad babası Korkut Ata olduğunu söylemektedir...⁷²

Ermeni bilim adamı Bagramyan, daha 1970'li yıllarda yayımlanmış bir yazısının

(69) E. Yerevanlı, age, s. 107-110.

(70) E. Yerevanlı, age, s. 111.

(71) E. Yerevanlı, age, s. 112-117.

(72) E. Yerevanlı, age, s. 104-105.

da Dede Korkut kitabındaki “Ermenice kelimeler”den söz etmekteydi. Bu yazının yayımlanmasının hemen ardından genç bilim adamları Kamil Veliyev ve Firidun Celilov’un, Bagramyan’a cevap niteliğinde ve onun iddialarını çürüten makaleleri⁷³ bilim camiasının ilgisini çekmiştir. Azerbaycan (Türk) – Ermeni edebi ilişkileri konusunda, yukarıda çalışmaları zikr edilen Azerbaycan ve Ermeni kökenli diğer yazarların, Dede Korkut boylarının Ermeni edebiyatı üzerindeki etkisinden pek söz etmemiş olmalarının nedeni, bizce, onların, merhum Mirali Seyidov ve Ekber Yerevanlı gibi konuyu mitolojik ve descriptiv boyutta ele almayılarından kaynaklanmaktadır.

b) Yazılı Edebiyat Ürünlerinde Gözlemlenen İlişkiler

Şarkın üç dilinde -ana dili, Fars ve Arap dillerinde- şiirler yazıp hatta divan bağlayan Azerbaycan (Türk) şairleri, Şark İslam medeniyetinin üç ortağından biri sayılmış, İslam ilmi, irfanı için -Farslarla birlikte- Araplardan da fazla iş görmüşlerdir. Dilci ve edebiyatçı Hatip Tebrizi (Hicri V. yy.); felsefeci Ebülhasan Behmenyar (V. yy.); astronomi uzmanı Ferideddin Feleki Şirvani (VI. yy.); coğrafya alimi Bakılı Ebdürreşid (VIII. yy.); musikici Abdulkadir Marağayı (VIII. yy.); tıp bilgini Şükrullah Şirvani (IX. yy.)⁷⁴ vd., o yızyıllara damgasını vuran ünlü Türklerden sadece birkaçıdır.

Efzeleddin Hakanî Şirvanî ve Ermeniler: Bir zamanlar Şirvanşahlar’ın saray şairi olmasına rağmen saray muhitine yabancı olup orayı kafese benzeten, insan şeref ve liyakatini, haysiyetini, onurunu her şeyden değerli sayan, zindana düşmeği göze alıp cezaevinde yazdığı hapsiye şiirleriyle de seçilip sayılan, XII. yy.’ın ünlü Azerbaycan şairi Efzeleddin Hakanî Şirvanî (1126-1199), Ermeniler arasında da tanınmıştır. Şairin Farsça yazmış olduğu

Ermenistan toprağına çatan günden
Ermeniler

Ayağımanın toprağına canlarını nisar eder
Hususiyle bu Nasturi mezhebinde
olan komşu,
Hörmetimi çok tutuyor ikinci bir İsa
kadar

Hem de meni İsa kimi dördüncü göy
ehli bilib

Söz açarlar qüdretimden, senetimden
akşam, seher... (Hakani Şirvani, Seçilmiş
Eserleri, Bakü, 1956, s. 399-400) mısraları,⁷⁵
onun, Ermeniler tarafından sadece tanındığını
değil, hatta daha hayatta iken sevildiğini
göstermektedir. Şair, başka bir şiirinde ise Ermen’den söz eder:

...Ermen’de olsaydı qiymet vererim
Başka bir âlemi etmezdim mekân...

Bu dizelerdeki ‘Ermen’in Ermenistan olduğunu belirten E. Yerevanlı, Ermenistan’da, şairin İsa kadar sevilmesiyle, Ermen’de, kendisine ilgisiz kalınması arasındaki çelişki üzerinde durarak “Bu ziddiyeti nasıl anlamalı? Gerçekten mi Ermenistan’da ona değer veren olmamıştır? Hayır! Eğer böyle olsaydı, Hakani, Ermenistan hakkında yukarıdaki samimi ve hararetle mısraları yazmazdı.” der.⁷⁶ Anlaşılan, E. Yerevanlı’nın Ermenistan ile Ermen’i aynı bir yer olarak görmesi, bu yerlerin farklı, halklarının da farklı halklar olduğunu fark etmemesi (ya da demir perde yıllarında, söylediklerinin doğru olmadığını bildiği halde gerçeği dile getirememesi), onun, Hakani’nin çelişkiye düştüğünü zannetmesine neden olmuştur. Anası “İslam dinini kabul etmiş Nasturi (Hıristiyan) kızı; bazı araştırmacılara göre Ermeni olan”⁷⁷ Hakani’nin, Ermenistan ile Ermen’i ayrı ayrı yerler olarak kastettiği çok açıktır. Son zamanlarda (özellikle SSCB sonrası) yapılan bazı çalışmalarda, Hakani ve Nizami’nin

(73) Bkz. Veliyev, K. N. – Celilov, F. A. ‘Kitab-i Dede Qorqud’un Dilinde Ermeni Sözlere Var mı?’, ADU’nun Elmi Eserleri, Dil ve Edebiyat Serisi, Sayı 5, 1975, s. 34-42.

(74) Memmed Emin Resulzade, Azerbaycan Şairi Nizami, Bakı, Azerneşr, 1991, s. 6-10.

(75) M. Seyidov, age, s. 32; E. Yerevanlı, age, s. 377.

(76) E. Yerevanlı, age, s. 378.

(77) E. Yerevanlı, age, s. 382.

eserlerinde adı geçen 'Ermenistan'ın 'Hayastan' anlamına gelmediği, Hakani-Nizami dönemindeki Ermenistan'ın Haylar ülkesi olmadığı belirtilmektedir.⁷⁸

Aslında, günümüzde Ermeni olarak bilinen halkın, Hristiyanlığı kabul edene kadar ve Hristiyanlıktan sonraki dönemlerde, hiçbir zaman kendilerine 'Ermeni' demedikleri,⁷⁹ adlarının da Hay olduğu bilinmektedir.⁸⁰

Hakanî'nin vefatından sonra ise onun Ermeniler arasında daha çok tanınmaya başladığı görülüyor. XIII. yy.'ın ikinci yarısında yaşayan, hiçbir dini unvanları olmayıp ilk dünyevi Ermeni şairi sayılan Frik,⁸¹ Hakanî'nin eserlerini okuyup onun bir rübaisini Ermeniceye çevirmiştir.⁸² Moğolların Ermenistan'ı ele geçirdiği dönemde yaşayan, Ermeni edebiyatının içtimai-siyasi konulara eğilen ilk realist şairi sayılan Frik'in,⁸³ toplumsal meseleleri edebiyatın gündemine getirmesinde Efzeleddin Hakani Şirvanî'nin etkisi olduğu açıkça görülmektedir.

Nizami ve Ermeni edebiyatı: XII. yüzyılın ünlü Azerbaycan şairi Nizami Gencevî (1141-1209), ilk Hamse yazarı, Fars dilli edebiyatın en büyük temsilcisi, bir Arap efsanesi olan Leyla ile Mecnun'u manzume şeklinde sunan ilk şair... olmakla birlikte eserlerini, Farsça yazmasına rağmen Türklük ruhunu, Türk kimliğini eserlerindeki müsbet kahramanların diliyle anlatan büyük bir söz adamı olmuştur.

Nizami'nin yaşadığı dönem, Melik Şah (1072-1092) önderliğinde genişleyip en yüksek zirvesine ulaşan Selçuklu İmparatorluğu'nun hanedan varislerinden biri olan Azerbaycan Atabeylerinden Kılıç Arslan ve Sultan Tuğrul dönemidir. Bu dönemde Azerbaycan'da nisbi refah yılları olup batıdan Haçlı seferleri, doğudan da Moğol saldırıları henüz başlamamıştır. Bir müddet sonra bu saldırıların arasında kalacak olan Azerbaycan, her şeye rağmen barındırdığı etkin kültür ortamıyla "Şark-İslam medeniyetinin özellikle de İran edebiyatının mühüm sı-

ğınacağı" haline gelecektir.⁸⁴ XII. yüzyılda Gence, Şamahı, Nahçıvan, Tebriz, Marağa, Erdebil vd. Azerbaycan şehirleri, Şark dünyasının en önemli medeniyet merkezlerinden sayılmaktadır. Hareketli bir zaman diliminin arefesi olan XI-XII. yy. Azerbaycanında, edebi hayat da oldukça canlıdır. Katran Tebrizî (1012-1088), Eynelguzzat Hemedanî (1099-1131), Ebü'l-Üla Gencevi (Selçuklu Atabeylerinin saray şairleri de olmuş Efzeleddin Hakani ve Feleki Şirvanî'nin üstadı), Hakani Şirvanî, Ebu en-Nizam Muhammed Feleki Şirvanî (?-1159), Mücireddin Beyleganî (1130-1191), Givami Muterrizi Gencevî (?-1190), Şihabeddin Sühreverdi (1154-1192), Zahir Feryabi, Esireddin Ahıskavi, Seyid Zülfikar Şirvanî (1190-1304),⁸⁵ Yusuf Fuzuli, Şafur İbn Muhammed, Ferruh Şirvanî, Gazi Beyzavi, Kemaleddin Nahçıvanî, Seyid İzzeddin Elevi, Mehseti Gencevi vd., edebiyat muhitinin önde gelen şahsiyetlerindedir. Bu yıllar, Gürcistan'da ise Kraliçe Tamara (1184-1213), büyük şair Şota Rustaveli ve Tamara'nın saray şairi, meddahı, meşhur Tamariani esirinin müellifi Çahruhadze'nin⁸⁶ dönemidir. Gürcistan krallarıyla Azerbaycan Şirvanşahları arasındaki akrabalık münasebetlerinden, Şirvanşah Ahsitan'ın anasının, Gürcü Kralı IV. David'in kızı olmasından dolayı bu iki komşu ülke arasında dostluk ilişkileri de devam etmektedir.⁸⁷

XII. yy. Ermenistanında ise bir taraftan Selçuklu Türklerinin hakimiyeti yıllardan beri sürerken, diğer taraftan da toprakların önem-

(78) Bkz. M. Sadi Koçaş, Tarihde Ermeniler ve Türk-Ermeni Münasibetleri, Bakı, 1998, s. 8; F. Celilov'un, yukarıda adı geçen makaleleri vd.

(79) Bkz. Prof. Dr. Salim Koca, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yay. Haz. Prof. Dr. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s. 73.

(80) Bkz. F. Celilov 1, s. 1, 5, 6; F. Celilov 2, s. 1-5, 7-9.

(81) Ermeni Şeiri Antologiyası, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı, 1954, s. 15-19; 481; B. Karaca, age, s. 41.

(82) M. Seyidov, age, s. 33; A. H. Şahsuvaryan, "Frig - Hakani Rübaisinin Tercümeçisidir", Ermenistan SSR EA Xeberleri, 1962, No 11, s. 87.

(83) Penah Xelilov, SSRİ Xalqları Edebiyyatı - Ermeni Edebiyyatı, Bakı, Maarif, 1975, s. 184-186

(84) M. E. Resulzade, age, s. 20.

(85) E. Seferli - X. Yusifli, Hikmet Xezinesi, Bakı, Maarif, 1992, s. 193.

(86) E. Yerevanlı, age, s. 375.

(87) Resulzade, age, s. 20-25.

li bir kısmı 1123'ten bu yana -Azerbaycanla dostluk ilişkileri içinde olan- Gürcülerin elindedir. 1206'da Kars da Tamara'nın kontrolüne geçmiş ki⁸⁸ o günlerde Ermenistan'da bir siyasi bunalım dönemi yaşanmaktadır.

İşte böyle bir tarihi ortamda, Fars dilli Azerbaycan (Türk) edebiyatının büyük temsilcisi olan Genceli Nizami, önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Gence'de yaşamakta ve Şark-İslam edebiyatının şah eserleri olan manzumelerini bu şehirde yazmaktadır. Gence, Ermeni kökenli bazı tarihçi, hukukçu olan şahsiyetlerin de ikamet ettikleri yerdir. Dadastanagirk (Hukuk yasaları) kitabının yazarı, alegorist rahip Mhitar Goş, XIII. yy.'ın ünlü Ermeni tarihçisi Kirakos Gandzaketsi (Genceli Kirakos) vd. yazarlar da burada yaşamaktadırlar.⁸⁹

Bir tasavvuf şeyhi olan Genceli Nizami'nin, eserlerini ana dilinde değil, dönemin şiir dili olan Farsça yazması, insanı, yaratılmışların eşrefi sayması, onun son derece mutedil bir Müslüman, evrensel kişilikli bir irfan sahibi ve tasavvuf şeyhi olması, dolayısıyla başka milletlerin edebiyatını etkileme gücünde olduğunu göstermektedir. Yani Nizami, bütün milletlere, halklara aynı gözle bakan Yunus Emre misali bir zattır. Nizami'nin bu yönünü özellikle belirten Resulzade onu, Şahname yazarı Firdevsi ile karşılaştırmakta, yaptığı derin tahliller sonucunda ilginç neticelere ulaşmaktadır. Resulzade'ye göre, Firdevsi'deki Farslık taassubu Nizami'de yoktur; Firdevsi 60 bin beyitlik Şahnamesiyle ölmüş "Parsi" ve "Ecemi" 'dirilmesi'yle övünürken, Nizami'de yazdıklarıyla övenme söz konusu değil; Firdevsi'nin amacı eski Fars geleneklerini canlandırmak ve yaşatmak ise, Nizami'nin amacı güzelliğe ve hakikate ulaşmaktır; Firdevsi, katı bir ırkçılık yaptığı halde, Nizami için esas olan imandır; Firdevsi, bir Fars ırkçısı olup Arap ve Türk düşmanlığı yaparken, tüm insanları ve insanlığı seven Nizami'de herhangi bir halka, millete, dine karşı nefretten söz edilemez; mecusi Firdevsi'ye göre İran, hayır başlangıcı olan Hürmüzd'ü,

Turan ise şer başlangıcı olan Ehrimen'i temsil ederken, bu çok Tanrıcılık inancı, Müslüman Nizami'nin umurunda bile değil; bu iki şairin ikisinin de eserlerinde kullanmış oldukları 'İran' ve 'Turan' yer adları, Firdevsi'de ideolojik sevgi ya da nefret kaynağı, birbirine düşmen olan iki dünya iken, Nizami'de, sadece coğrafi mekânları temsil eder; Firdevsi, Türk Efrasiyab'ı Ehrimen'le eşit tutarken, Nizami'nin gözünde Turan kahramanı Efrasiyab'la İran kahramanı Keyhüsrev aynıdır; kendisini İslama davet eden Hz. Peygamber'in mektubunu yırtıp atan Sasani hükümdarı Perviz Husrev, Firdevsi'nin nazarında büyük bir kahraman iken, Nizami'nin gözünde kuduz ve basiretsiz bir zavallıdır; Firdevsi, Husrev'i İran tarihinin şerefli bir temsilcisi gibi sunarken, Nizami'nin Husrevi, aşk destanının sıradan bir kahramanıdır; Firdevsi, ateşe tapan bir Zerdüştü iken, Nizami, ateşperestliğin sapıklık, kendisinin de ona daşman olduğunu belirten bir vahdaniyetçi, bir müvehhidir.⁹⁰

İşte, böyle bir şair kişiliğine sahip olan Genceli Nizami'nin gözünde bir insanın başka bir insandan üstünlüğü, onun kanında değil, bilgisinde, ilminde, irfanında, dünya-görüşündedir. Tüm insanlara beslediği münasebeti Hıristiyan olan komşu Ermenilere de gösteren Nizami ile Ermeniler arasındaki ilişkiyi birkaç kalemde ele almak mümkündür. Nizami'yle çağdaş ve hemşeri olan Ermeni aydınları; Nizami'nin gözündeki Ermeni ve Ermenistan kavramları; Nizami'nin 'Ermeni' kahramanları; Nizami'nin Ermeni edebiyatı ve Ermeni edipleri üzerindeki etkisi; Ermeni kökenli bilim ve sanat adamlarının Nizami hakkındaki görüşleri vb...

Öncelikle, İran edebiyatında, Pars devletini yıktığı için pek olumlu bir kahraman olarak sunulmayan Fatih İskender'in, Nizami'nin müspet ve idealize edilmiş kahramanlarından biri olduğunu ve Ermenilerin de İskender'i hilaskâr saydıklarını belirtmek

(88) David Lang, age, s. 348.

(89) G. Antonyan, age, s. 10; M. Seyidov, age, s. 42.

(90) M. E. Resulzade, age, s. 136-139.

gerekir. Nizami'nin İskender'i, ideal bir hükümdar, dünyayı adaletle yönettiği için kazandıklarını hak eden bir padişah'tır. Veziri ve akıl hocası eski Yunan filozofu Aristo (Aristoteles) olan İskender, bütün dinlere ve inançlara saygılı olup yalnız Mecusiliğe (Ateşperestliğe) düşmandır ve kendisini İran ve diğer yerlerdeki Ateşperestlik mabetlerini yıkmakla görevlendirmiştir. Makedonyalı İskender, Ermenileri de kendi hakimiyeti altında ezen, büyük bir ihtimalle iki asırdan fazla Ehemeni hakimiyeti altında kaldıkları için Ermenileri / Ermenileri (Hayları değil-NM) ateşperestliği de kabul etmeğe zorlayan Mecusi Dara'yı yenen, Dara'nın tahtına oturan, onun kızıyla evlenen bir fatihtir...⁹¹ Bu yönüyle Nizami, Keyan tahtına son veren İskender'den daha çok, Ateşperestliği ve adaletsizliği ortadan kaldıran İskender'i övmekte, Keyanları, Sasanileri... övüp göklere çıkaran Firdevsi'den ayrılmaktadır. Firdevsi ise, Şahname'de, Dara'yı yenen İskender'e de, Sasanilerle mücadele ederek İslamiyeti İran'da yaymak isteyen Müslüman Araplara da karşı olup, özellikle Araplar (Hilafet ordularındaki Müslümanlar) hakkında "Tfu sana ey felek ki, kertenkele yiyen, deve sütü içen Arap, kalkıp Keyan tacına göz dikmiştir!"⁹² demektedir ki, bu 'açıkgörüştülüğü' ile Panariyanizm'in en büyük ideoloğu sayılmaktadır. Aslında Dara'yı yenip Ermenileri de Dara ve Arian zulmünden kurtaran İskender, Hayları yücelten tarihi kaynaklarda "kurtarıcı" sayılsa⁹³ da, XX. yy.'ın ilk çeyreğinde İran'da siyasi faaliyet içinde bulunan Hay 'milletseverleri'nin, Şah rejimi taraftarlarıyla bir olup kendilerini Panariyanizm mümessilleri ve bu zararlı ülkünün taşıyıcıları gibi göstermeleri⁹⁴ oldukça düşündürücüdür...

Nizami'nin Ermeni yazarları üzerindeki etkisinden söz eden Gurgen Antonyan, şairin yaşadığı Gence şehrini -yukarıda da belirtildiği gibi- Mhitar Goş'un, tarihçi Kirakos'un da vatanı sayarak Nizami'yle bu Ermeni yazarların -her şeyden önce- hemşeri olduklarını belirtir; Nizami'nin Hamse'sine giren Hus-

rev ve Şirin, İskendername mesnevilerinde onun, Ermenistan'a beslediği rağbet hissini; Ermenistan'ın uğradığı felaketlere acıdığını; şairin, "Ermenistan'ın bağımsızlığı hakkında düşündüğü"nü ifade eder.⁹⁵ Nizami'nin, Hamse'ye aldığı mesneviler -Husrev ve Şirin ile İskendername- içinde gerçekten de Ermenistan hakkında bilgiler bulunduğu başka araştırmacılar tarafından da belirtilir.⁹⁶ Nizami'nin Husrev ve Şirin'indeki 'Ermenistan', özellikle şairin, Azerbaycan hükümdarı Mehin Banu hakkındaki mısralarında yer almaktadır. Nizami'nin, hükmü büyük bir arazide geçen Mehin Banu hakkında bilgi verirken sıraladığı yer adları, söz konusu zamanlarda (bu, şairin yaşadığı XII. yy.dan daha önceki zamanlardır) Azerbaycan'ın siyasi sınırlarını da gösterir niteliktedir:

Derbent denizinin bir sahmanında
Bir güzel ülke var dağlar yanında

Şahzade kadındır orda hükmüran
Gaynaşır goşunu İsfahan'atan

Aran'dan başlamış Ermen'e geder
Onun fermanına boyun eğirler.⁹⁷

Bu manzumenin içinde başka yerlerde de adı geçen Ermen; Ermenistan yer adlarına

... Gül faslı gelince yatağı – Muğan
Yay zamanı yeri – göy Ermenistan;

veya

O gözeller yayın isti çağında
Olardılar yaşıl Ermen dağında;

ya da

... Biri dedi: "O yer Ermenistan'dır
O yerin gözeli dilde dastandır mısralarında da rastlanır."⁹⁸

(91) M. E. Resulzade, age, s. 216-218.

(92) Resulzade, age, s. 137.

(93) D. Lang, age, s. 347.

(94) Ataxan Paşayev, Açılmamış Şehifelerin İzi İle, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 2001, s. 311.

(95) G. Antonyan, age, s. 10-11.

(96) E. Yerevanlı, age, s. 386-387.

(97) Nizami Gencevi, Xosrov ve Şirin, Bakı, 1947, s. 45'ten naklen E. Yerevanlı, age, s. 387.

(98) E. Yerevanlı, age, s. 387-395.

Nizami Hamse'sinin son mesnevisi olan İskendername'de de Ermen ve Ermenistan'dan söz edilir. Dara'nın 900 binlik ordusunun İskender ordusuyla savaşmak için Yunanistan'a doğru çıktığı yolda, geçeceği ve yerle bir edeceği ilk yer de Ermenistan'dır:

... Dara ordu çekti Ermenistan'a
Sanki bir giyamet çökdü her yana...

Ermenistan'ı bu beladan kurtarmak için İskender'e kendi elçisini gönderen ise bu büyük Dara ordusuyla baş edemeyen Azerbaycan hükümdarıdır:

Böyük Azerbaycan hökmdarından
Bir elçi gelerek dedi: "Hökmrän

Ne için ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigârdan zülmü, tüğyanı?

Verdin her ölkeye gurtuluş, aman
Ermenistan neden çıhdı hatırdan?

Doğduğun şehere bu yahın ölke
Ne üçün bürünsün garanlıg kölge?

Ermenistan oda ibadet eder
Başga padişaha itaat eder...⁹⁹

Yani Azerbaycan hükümdarının diplomatik elçisi, İskender'in, kanuni sınırlara ancak Ermenistan'ı da feth etmekle ulaşacağını ve o toprakları Mecusilerden temizlemesi gerektiğini altını çizerek belirtiyor, kendi hükümdarı Mehin Banu'dan güç alarak bunları İskender'den talep ediyor ... Aslında, Nizami'nin bu ve benzer mısralarının uluslararası münasebetler ve diplomasi bilimi çerçevesinde incelenmesi, şairin siyasî zekâsını ve diplomatik üslubunu da ortaya koyacaktır. Çok ilginçtir ki, bütün Türk topraklarını aynı ülkenin siyasî sınırları içinde ve aynı bayrağın altında görmek isteyen Gaspıralı İsmail Bey de, 1881'de onu meşhur eden ve en büyük eseri olan Tercüman gazetesini 1883'te çıkarmadan önce Rusça yazdığı Russkoe Musul'manstvo (Rusya Müslümanları ya da Rusya İslamı) eserinde "...Zamanında tek ve kudretli olan Türk-Tatar boylarının dağınık

kolları, tedricen Rusya'nın hakimiyeti altına girdi ve onun artık ayrılması mümkün olmayan bir parçası haline geldi. Tarihî zorunluluklarında sırasıyla Ryazan, Kazan, Astrahan, Sibirya, Kırım, sonra Güney Kafkasya hanlıkları ve son zamanlarda, Rusya'nın halen kendi tarihî ve tabii sınırlarına ulaşmadığını düşündüğümüz Orta Asya bölgesindeki hanlıklarının bazıları, büyüyen Rusya'nın bünyesine dahil edildiler. Rusya sınırlarının, er geç bütün Türk-Tatar kavimlerini içine alması ve -geçici duraklamalara rağmen- çeşitli sebeplerin etkisiyle bu sınırların, Asya'da Türk-Tatar nüfusunun bittiği yerlere kadar ulaşması gerektiğini düşünüyoruz. Türkmenistan'ı ve Orta Asya'yı Rus ve Rus olmayan kısımlara bölen şimdiki sınır, hat, belki de zamanımız için siyasî bakımdan zaruridir; fakat, Asya'nın bütün Tatar kavimlerini içine almadığı sürece bu sınır tabii değildir."¹⁰⁰ demektedir.

c) *Türkçe Söyleyip Yazan Ermeni Aşıkları*

Ağırlıklı olarak XVI-XX. asırları kapsayan geniş bir dönemde Türkçe Azerbaycan Türkçesi), sadece Azerbaycanlıların değil, Kafkasya'da yaşayan diğer milletlerin de "ikinci ana dili" olmuştur. Türk halk edebiyatının bir kolu olan Azerbaycan aşık edebiyatı, Türk kökenli müelliflerle birlikte Ermeni aşıklarını da içine almaktadır. Ermeni kökenli aşıklardan bazıları iki dilde -Ermenice ve Türkçe- şiirler söylediği halde bazıları sadece Azerbaycan Türkçesiyle şiirler söylemiştir. Selmaşlı Kul Artun,¹⁰¹ şiirlerinin rengarenkliği ile diğer Ermeni aşıklarından seçilen Miran,¹⁰² Sayad (Seyyad),¹⁰³ Miskin Bürcü, Şirin, bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁰⁴

(99) E. Yerevanlı, age, s. 398.

(100) Gaspıralı İsmail Bey, Seçilmiş Eserleri: 2 (Fikrî Eserleri), Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2004, s. 79-80.

(101) Salmalı Kul Artun ve şiirleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 343-350; Y. Kalafat, agm, s. 20-28.

(102) Aşık Miran hakkında daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 336-342; M. Seyidov, 1976, age, s. 135-146.

(103) Bkz. Yusuf Vezir [Çemenzeminli], "Azerbaycan Edebiyatında Ermeni Müellifleri", elyazma, s. 4-7

(104) Y. Ramazanov, 1976, age, s. 19; M. Seyidov, 1976, age, s. 81; 127-131.

Şiirlerini Türkçe söyleyen Ermeni aşıklarının sayısı konusunda çeşitli fikirler olmakla birlikte bu sayının küçümsenemeyecek kadar çok olması, Azerbaycan edebiyatının Ermeni halk yaratıcılığı üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu etkinin boyutlarını edebi şahsiyetler temelinde incelemek çalışmamızın sınırlarını aştığı için, eserlerini Türkçe yazan Ermeni kökenli aşıkların sadece adlarını belirtip onlarla ilgili ulaşılabildiğimiz bazı kaynakları zikr ederek bu konuyu kapatmaya çalışacağız. Türkçe söyleyen Ermeni aşıklarının sıralarken bu konunun büyük uzmanı Ekber Yerevanlı'nın 1968'de Erivan'da yayımladığı çalışmasını esas aldık.

1. *Nabapet Kuçak*: Aşık Kuçak, Vanlı Kuçak adıyla da tanınan bu ünlü Ermeni aşığı 16-17. yy.'da yaşamış, Türk aşık şiirinin koşma, varsağı, geraylı, bayatı vd. türlerinden yararlanmıştı;¹⁰⁵ 1583 yılına ait yazma bir eserde onun rübai tarzındaki şiirleri yer almaktadır. Kuçak'ın rübaieleri, didaktik, aşk ve gurbet konuludur.¹⁰⁶ Azerbaycanlı bilgin P. Halilov, Kuçak'ın, Frik gibi dünyevi bir şair,¹⁰⁷ Birsen Karaca da Mkrtiç Nagaş, Ovannes, Grigoriy Ahtamarskiy ile birlikte 'dindışı konulara yönelen bir şair' olduğunu belirtmektedir;¹⁰⁸
2. *Tatos*: XVII. yy.'da yaşamış bir Ermeni aşığıdır. Hayatı hakkında geniş bilginin olmadığı bu aşıktan, geraylı türünde (sekiz heceli şiir, semai) söylediği, "garşu" redifli bir şiirinin iki varyantı kalmıştır.¹⁰⁹ Tatos'un bu şiirinden, Eski Anadolu Türkçesinin belirgin dil özelliklerinin XVII. yy.'da canlı bir şekilde yaşadığı görülmektedir;
3. *Hayyati*: 1611. yıla ait bir yazma eserde eksik bir şekilde muhafaza edilmiş 12 heceli bir şiirden hareketle, terzi olan bu şairin XVI-XVII. yüzyıllarda yaşadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Metnini burada verdiğimiz şiirde Şii ve Alevi mezhebindeki tasavvufi terimlerin, dervişane ifadelerin kullanılması, Hayyati'nin

Alevi-Bektaşî nefesleri etkisinde kalarak şiir söylediği anlaşılmaktadır;

4. *Çubuğöglu*: 1611 tarihli tezkerede iki şiirinin yer aldığı bu şair, Farsca rübailer de yazmıştır. XVI. Yy. şairlerinden dir;¹¹¹
5. *Apkar (Abgar)*: XVII. yüzyılın velud aşıklarındandır. Eldeki şiirlerinin tahlihi, kendisinin iyi bir şair olduğunu göstermektedir;¹¹²
6. *Miskin*: En geç XVII. yy.'da yaşadığı, 1678'de yazıya geçirilen "Bu insan" redifli bir vücutnamesinden anlaşılmaktadır;¹¹³
7. *Sefil*: 1698 yılına ait bir yazma eserde bir koşmasının yer alması, bu şairin de XVII. yy. aşık şairlerinden olduğunu göstermektedir;¹¹⁴
8. *Yağuboğlu*: XVII. yy. aşık şairlerinden olup 13 dörtlükten oluşan "Necedir" redifli bir koşması kalmıştır. Bu koşmada Hıristiyan dini motifleri ele alınmış, Ermenice sözcükler de kullanılmıştır;¹¹⁵
9. *Dellek Murad*: XVII. yy.'da yaşamış en ünlü Ermeni aşıklarından biridir. Koşmalar, üstatnameler, gıfılbentler yazan şair, Azerbaycan'da iyi tanınan ve üstat sayılan aşıklardan olmuştur. Şiirlerini tamamıyla Türkçe (Azerbaycan Türkçesiyle) söylemesi dikkat çekicidir. E. Yerevanlı'nın belirttiğine göre Azerbaycanlı folklorculardan Ehliman Ahundov, Selman Mümtaz vd. kendisinden övgüyle söz etmektedirler;¹¹⁶
10. *Nağaş Hovnatan* (1661-1722): İran, Batı Avrupa ülkelerini gezmiş, Erivan

(105) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 315-320.

(106) Ermeni Şeiri Antologiyası, s. 484-485.

(107) Bkz. P. Halilov, "Ermeni Edebiyatı", s. 186-188.

(108) B. Karaca, age, s. 41.

(109) E. Yerevanlı, 1968, age, s. 320-321.

(110) E. Yerevanlı, 1968, age, s. 321-322.

(111) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 322-323.

(112) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 323-326.

(113) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 326.

(114) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 327.

(115) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 327-328.

(116) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 328-331.

ve Tiflis'te yaşamış olan Nağaş Hovnatan, Gürcü kralı VI. Vahtang'ın saray şairi ve şarkıcısı olmuştur.¹¹⁷ B. Karaca'nın belirttiğine göre 'Naaş Ovnatan, XVII. yüzyılın şiir alanındaki en belirgin sima"dır.¹¹⁸ Eski ve Yeni Ermeniceyi, Azerbaycan Türkçesini, Farsçayı da iyi bildiği belirtilen bu şair, musiki, ressamlık alanlarında da yetenekli olmuş, hicivler de yazmıştır. Hıristiyan dinî eğitimi almış, kilisede eğitim vermiştir. "Mayilem" redifli koşması Azerbaycanlılar tarafından da sevilmiştir;¹¹⁹

11. *Mecnun (Mecnuni)*: XVII. yy. aşık şairlerindedir;¹²⁰
12. *Arazlı Serkis*: XVIII. asrın şairlerinden sayılan Serkis'in 118 yaşında öldüğü ve Türkçe vücutname yazdığı belirtilmektedir;¹²¹
13. *Miran*: 1721'de artık vefat etmiş olan bu aşık şairin XVII-XVIII. yüzyıllarda yaşadığı anlaşılmaktadır. Şiirlerini ilk defa Ermeni taciri İlyas Muşegyan Tebriz'de yayımlamış (1721), Azerbaycan'da ise M. Seyidov, bu kitaptaki şiirlerden hareketle kendisinden geniş bir şekilde söz etmiş, büyük Türk şairi Nesimi'nin, Miran üzerindeki etkisini altını çizerek belirtmiştir.¹²² E. Yerevanlı, kendisinin iyi bir şair olduğunu belirtmekte, "Şümara varsağı" adlı bir şiirinde güzelin benleriyle ilgili otuza yakın mecaz kullandığını söylemektedir;¹²³
14. *Sayat Nova (Harutyun Sayatyan)* (1712¹²⁴-1795): Şiirlerini üç dilde -Ermenice, Türkçe ve Gürcüce- söyleyen, Türkler arasında da en çok tanınan Ermeni şairidir. Valeriy Bryusov'un belirttiğine göre, Sayat Nova'nın Tatarca (yani Türkçe ya da Azerbaycan Türkçesindeki-NM) şiirlerinin sayısı 115 olduğu halde, ana dili olan Ermenice şiirlerinin toplam sayısı 46'dır.¹²⁵

Babası Karapet, eski Osmanlı'ya bağlı Surye'den (Heleb'den) Tiflis'e göç etmiş bir

muhacir olan Sayat Nova, Tiflis'te doğmuş, daha küçük yaşlarında iken kâmança (kavak keman) çalmayı öğrenmiştir. Gürcü prensi İkinci İrakli'nin sarayında da yaşamış olan Sayat Nova, saraydan kovulmuş, 1768'de karısının vefatı üzerine kiliseye kapanarak rahiplik yapmıştır. 1795'de İran Şahı Ağa Muhammed Şah Kacar'ın Tiflis'i ele geçirmesi sırasında öldürülmüştür.¹²⁶ Sayat Nova da Ermeni şairi Miran gibi XIV-XV. yy. Türk şairi Nesimi'yi sevmiş, onun şiirlerinin etkisiyle şiirler yazmış; Şah İsmail Hatayi'nin şahsiyeti ve yaratıcılığı hakkında geniş bilgiye sahip olmuş, ona beş şiir ithaf etmiştir.¹²⁷ Aşık şahsiyetine, edep, ar, namus kavramlarına önem vermiş, bu konularda hassas olmayı tasiye etmiştir.¹²⁸ Vücutname yazan Ermeni kökenli şairlerden biri de Sayat Nova'dır.¹²⁹ Şairin Türkçe yazdığı şiirlerden bazılarının redifi ya da adları şöyledir: 'Dustağyam', 'Eyledin', 'Dolana-dolana', 'Govuşa-govuşa', 'Süzme-yince', 'Gulag asın', 'Yar geliyer', 'Senden', 'Gerek', 'Nazın var', 'Arasında', 'Gorharam', 'Meni', 'Könül', 'Neylesin', 'İki kaf', 'Sözü gül', 'Deyeller', 'Yanıgam yanig', 'Öyüdleme' vd.¹³⁰ Sayat Nova, Azerbaycan bilim adamlarının da üzerinde en çok durdukları Ermeni şairlerindedir. Mirali Seyidov, Hamit Arashlı, Penah Halilov, Teymur Ahmedov, İsrafil Abbasov, Ekber Yerevanlı, Yusif Ramazanov onlardan birkaçıdır.

15. *Kul Artun (Salmastlı Artun)*: XVIII. asrın en velud aşık şairlerinden olan Kul Artun, Türkçe yanında Farsca da şiirler söylemiştir. Üstatnameleri Azer-

(117) Ermeni Şeiri Antologiyası, s. 486.

(118) B. Karaca, age, s. 41.

(119) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 332-333.

(120) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 333.

(121) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 335-336.

(122) M. Seyidov, 1976, age, s. 135-146.

(123) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 336-342.

(124) P. Halilov'a göre, şairin doğum tarihi 1724 (bkz. P. Halilov, "Ermeni Edebiyatı", s. 189); B. Karaca'ya göre ise 1719'dur (bkz. B. Karaca, age, s. 44).

(125) Birsan Karaca, age, s. 44.

(126) Daha geniş bilgi için bkz. Ermeni Şeiri Antologiyası, s. 50-58; 486-488.

(127) Daha geniş bilgi için bkz. M. Seyidov, age, 1976, s. 161-173.

(128) P. Halilov, agm, s. 189-190.

(129) Bkz. Sayat Nova, Gulag As Sözüme, Hazırlayan Teymur Ahmedov, s. 6.

(130) Sayat Nova, Gulag As Sözüme, s. 21-41.

baycan destanlarına (halk hikâyelerine) girecek kadar yüksek seviyeli olup Nevruz destanının birinci, Tahir-Zöhre destanının ikinci üstatnamesinin kendisine ait olduğunu Hümmet Alizade belirtmiştir.¹³¹ Araştırmacı-yazar Dr. Y. Kalafat'a göre Selmaslı Kul Artun (Hartun) ile birlikte Hoylu Aşık Vartan, Urmuyeli Aşık Dadaşyan, Türkçe yazmış Gregoryan inançlı Türk aşıkları olup halen bu ekolu, Gregoryan İnançlı Türklere olup Türkçe yazan Aşık Yusuf Ohennes de sürdürmektedir.¹³²

16. *Horomsime Akuletsi (Eylisli Horomsime)*: XVIII. yy.'da yaşamış ve şiirlerini Azerbaycan Türkçesiyle yazmış Ermeni kadın şairlerdendir.¹³³
17. *Keşişoğlu (Davit)*: E. Yerevanlı'nın belirttiğine göre şiirlerini Türkçe söyleyen 'Keşişoğlu' adlı birkaç Ermeni şairi vardır. Onlardan biri XVIII., birden fazlası ise XIX. yy.'da yaşamıştır. Keşişoğlu Davit XVIII. asrın şairlerindedir.¹³⁴
18. *Tatevos*: XVIII. yüzyılda yaşayan Ermeni şairlerinden olan Tatevos, 'Muhabbet Nağmesi' adlı şiirini iki dilde -Ermenice ve Türkçe- söylemiştir.¹³⁵
19. *Şamçı Melko*: Gürcüstan'ın, Türklerin de sık yaşadığı Borçalı ilinin Marnuel bölgesinde yaşayan Şamçı (Mumcu) Melko şiirlerini üç dilde -Ermenice, Gürcüce ve Türkçe söylemiştir. Şiirleri G. Ahverdiyan'ın 1903'te Tiflis'te yayımladığı Ermeni Aşıkları kitabında yer almaktadır.¹³⁶
20. *Emiroğlu (1740-1826)*: İsfahan doğumlu Emiroğlu, genç yaşlarında İsfahanlı Türk aşıklarının yanında yetişmiş, ömür boyu aşıklık ederek üstat bir aşık olur.¹³⁷
21. *Artunoğlu (1760-1840)*: İsfahan'da doğmuş Ermeni şairlerindedir. Akra-balarının muhafaza ettiği bir defterde 100 şiiri bulunan Artunoğlu'nun şiirle-

rinden 65'i Türkçe, 35'i ise Ermenicedir.¹³⁸

22. *Demirçioğlu (Hovakim Markaryan) (? - 1845)*: Azerbaycan'ın Daşkesen ilçesinin Kemerdaş köyünde doğmuş Demirçioğlu, torunlarının belirttiğine göre köy içinde ve evde Azerbaycan Türkçesiyle konuşuyormuş. Tiflis'te Usta Merend adlı bir kişiden serraçlık ve saz çalmayı öğrenmiştir. Gabagtepelî Ayrımlı İsmayıl'la dostluk etmiş, ona 'Ayrımlı balası' adlı bir koşma ithaf etmiştir.¹³⁹
23. *Stepanos Yerets (1746-1813)*: İran'da doğup büyümüş ve ruhani eğitimi almış bir papazdır. Türkçe medhiye, muamma, dinî ve didaktik şiirler yazmıştır. L. Minasyan'a göre S. Yerets, Ermenice, Türkçe, Farsça şiirlerle birlikte, Ermenice-Türkçe, Farsça-Türkçe karışık şiirler de yazmıştır. Aşk konulu Türkçe lirik şiirler de yazan Hıristiyan din adamıdır.¹⁴⁰

Türk Edebiyatı dergisinde yer alan ve Temmuz 2004 nüshasında çıkan; Dursun Gürlek imzalı, "Fuzuli Hayranı Bir Papaz, Kevork Terzibaşyan" isimli yazıda özetle şunlar yazmaktadır:

"Bilindiği gibi "Fuzuli" gereksiz işler, lüzumsuz meşguliyetler, anlamsız şeyler gibi manalara gelir. Büyük Türk şairinin böyle bir kelimeyi mahlas olarak kullanmasını edebiyat tarihçileri, değişik açılardan izah ediyorlar. Bazıları, şiirlerin taklit edilmemesi, diğerlerinden kolayca ayrılabilmesi için böyle bir yola başvurduğunu öne sürüyor. Hemen belirtelim ki asıl sebep bunların hiçbirisi değildir. Manevi âlemde parlak bir yıldız olmayı

(131) E. Yerevanlı, 1968, age, s. 344.

(132) Bkz. Y. Kalafat, agm, s. 28.

(133) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 350-354.

(134) E. Yerevanlı, 1968, age, s. 354-355.

(135) Bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 355-358.

(136) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, age, s. 359-360.

(137) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, age, s. 361-363.

(138) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, age, s. 364-366.

(139) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, age, s. 366-369.

(140) Daha geniş bilgi için bkz. E. Yerevanlı, 1968, age, s. 369-370.

arzu eden o büyük insan, tevazuun zirvesine çıkmak için kendisini, fani şahsiyetini, “Fuzuli” addetti, nefsanî arzularına asla yüz vermedi, enaniyetten sıyrılıp Hak aşığı, Peygamber sevdalısı, Ehl-i Beyt muhibbi olarak gönüllerde taht kurmasını bildi.

Bu ışığın cazibesine kapılan yabancılardan biri de, Kevork Terzibaşyan adında bir Ermeni rahibiydi.

Kevork Terzibaşyan 1862’de Ankara’da doğdu... Küçük Kevork’un üstün zekâsını ve diğer birtakım kabiliyetlerini keşfeden hocaları onu Roma’ya gönderdiler. Terzibaşyan burada ünlü “Propaganda Üniversitesine” kaydoldu. Yabancı dillerin yanı sıra felsefe ve ilahiyat tahsili gördü. Adı geçen üniversiteyi 150 talebenin arasında birincilikle bitirdi. Papa On üçüncü Leon tarafından altın ve gümüş madalyalarla ödüllendirildi... İstanbul’a geldikten sonra Ermeni Katolik Patrikhanesi başkâtipliğine seçildi. Bu görevi uzun süre büyük bir liyakatle yürüttü. Bu arada boş zamanlarını edebi eserler kaleme almak suretiyle değerlendirdi. Latince Gramer, Latin Vezni gibi kitaplar yazdı. ”

Birinci Dünya Savaşı’na tekaddüm eden günlerde – yaşlılığını da ileri sürerek fiili hizmetten çekildi, kendini tamamen ilmi ve edebi çalışmalara verdi. Türk edebiyatı, Türk tarihi hakkında nitelikli incelemeler ve araştırmalar yaptı. Hayranı olduğu Fuzuli hakkında, efradını cami agharını mani bir eser yazmaya işte bu sırada karar verdi. Ermeni aydınlarından Tomas Terziyan ile Karabet Karakaş’ın teşvik edici sözlerini de dikkate alarak derhal harekete geçti. Kevork Terzibaşyan, böyle son derece ciddi ve zor bir işe nasıl başladığını eserinin baş tarafında şu cümlelerle anlatıyor:

“Heyhat! Bu kararı vermekle kendimi ne kadar büyük bir işkenceye mahkûm ettiğimin farkında değildim. Çünkü Fuzuli’nin eserini inceden inceye tetkik etmekten başka, Hz. Muhammed’in, halifelerin ve Arap devletlerinin, Arap medeniyetinin, Osmanlı Dev-

letin ayrıntılı tarihlerini incelemek, araştırmak zorunda kaldım. Bunların dışında Kur’an-ı Kerim’i, çok sayıdaki Arap, Acem, Latin ve İtalyan şairlerinin eserlerini inceden inceye tetkik etmek zaruretiyle karşı karşıya geldim. Bunlar kâfi değilmiş gibi, çalışma itibarıyla öldürücü bir işe daha katlanarak bütün bu şairlerin eserlerini satırı satırına Fuzuli’nin şiirleriyle karşılaştırarak mukayese ettim. Bu işin korkunç zorluklarını ve zahmetlerini kimse takdir edemeyecektir. Müteaddit defalar başladığım işi yarıda bırakıp geri dönmek istedim. Fakat müteveffa dostlarımın “Yaz! Bir şey yaz!” sözleri ateşten bir emir gibi gözlerimin önünde tecessüm ediyordu.

23 Mart 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesinde S. Şamlı (Suren Şamlıyan) imzasıyla yayımlanan makaleden öğrendiğimize göre, Kevork Terzibaşyan, orta çağlarda İtalya’da görülen Rönesans’a er geç Türkiye’de de şahit olacağımızı söylüyordu. Terzibaşyan, ilk şafağın doğduğu, ilk gülün açıldığı, ilk bül-bülün öttüğü Şark’ta (Doğuda) gözleri kamaştıracak yeni bir medeniyetin doğacağına inanıyordu.

Aynı Ermeni yazardan öğrendiğimize göre, Terzibaşyan’ın kaleme aldığı bu muhteşem eser, bazı Hıristiyan mahfillerinde hoşnutsuzluklara yol açtı... Hatta ruhanilerin yönetiminde bulunan bir matbaa –böyle sakat bir zihniyetin eseri olarak- üçüncü ve dördüncü ciltleri basmaktan vazgeçti, dolayısıyla külliyat tam olarak yayımlanamadı.

Sözün burasında hemen belirtelim ki, müellif, papazların muhtemel hücumlarına cevap veriyor, sözün özü olarak şunları söylüyordu:

“Fuzuli’yi okuyan gençler ömürlerinin sonuna kadar kötülüklerden sakınacaklardır. Eserim, Çiçero’nun eseri kadar insanlığa hizmet edecektir.”

Devrin yazarları, ünlü gazetecileri, konuyla ilgili görüşlerini dile getirdiler. Eseri ve yazarını öve öve göklere çıkardılar. Heyecan

fırtınasına kapılan bu kalem sahiplerinden biri de Peyami Safa idi.

“Felsefe tahsilini Roma’da tamamlayan Terzibaşıyan adında bir Ermeni vatandaşımız tam otuz yıl Fuzuli’nin hayatını ve eserlerini inceledikten sonra, beş büyük ciltlik bir şaheser vücuda getiriyor. H. Şamlıyan’ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Terzibaşıyan aynı zamanda Fuzuli’nin Leyla ve Mecnun’u için de bir etüt hazırlıyor. Fakat o, dört başı mamur monografinin son üç cildi gibi, bu eserin de yayınlanmasına müellifin ölümü engel teşkil ediyor.”

Peyami Safa, eserden ve yazardan sıtayıyla bahsettikten sonra şimdi de aşağıdaki hakikatlerin yüzüne sıkılarak bakalım diyor ve özetle şunları söylüyor:

“Türkçede Fuzuli için değil beş ciltlik bir eser, bir formalık bir kitapçık bile yayımlanmadı. (Peyami Safa’nın bu yazıyı 1937’de kaleme aldığını bir kere daha hatırlatalım.) Ortaya konulan şeyler, tahlil ve izah taraflarıyla iki makale hacmini aşmıyor. Fuzuli hakkında verilen hükümler ortaokul seviyesinde kalıyor.”

Hem Hazreti Mevlana ve Mevlevi medeniyeti hakkında hem de Türk edebiyatı konusunda büyük bir otorite olan merhum ve mağfur üstadımız Tahirü’l-Mevlevi (Tahir Olgun) de Terzibaşıyan ve eserleriyle ilgili görüşlerini “Edebi Mektuplar”da, Hakkı Süha Gezgin’e gönderdiği bir mektupla şöyle dile getiriyor:

“Muhterem Üstat!”

“Fuzuli’ye Dair” unvanlı risalem hakkında Kurun gazetesine bir makale yazmak lütfunda bulunduğunuzu talebemden biri haber verdi ve makalenin basıldığı nüshayı getirdi. Okudum. Evvelce az çok tanınmış olanların soyadları bilinemediği için imzayı tanıyamadığınızı söylüyorsunuz. Evet, yeni isim ve unvanlar herkesçe malum olmadığından tabii bir yadırgama hâsıl oluyor.

‘Sonra öğrendim ki Tahir Olgun Tahirü’l-Mevlevi’dir ve bu damga bir kitaba değer vermeye yeter’ iltifatında bulunuyorsunuz.

Teveccühkar ifadenizin birinci cümlesi bir hakikat, ikincisi ise - müsaadenizle söyleyeceğim- mübalağayı havi bedii bir sanat. Aciz muharririni sevmeniz, naçiz yazılarını da size sevimli göstermiş olacak. Bundan dolayı, yürekten gelen minnet ve hürmetlerimi arz ederim.

Merhum Tahirü’l-Mevlevi’nin hayrül-halefi ve talebesi, hocamız, üstadımız Şefik Can Beyefendi de Temmuz 2002 tarihli Yeni Dünya dergisine verdiği bir mülakatta, Fuzuli hayranı ve Ermeni papazından şu çarpıcı sözlerle bahsediyor:

“Bir gün Tahirü’l-Mevlevi’ye Kayseri’den bir papaz geldi. Bu, Terzibaşıyan adında bir papazdı. Kendisi Fuzuli’ye gönül vermiş bir adam. Vatikan’da okumuş; Latince, İtalyanca, İngilizce, Fransızca, Arapça, Türkçe, Farsça biliyor. Fuzuli hakkında bir eser yazıyormuş. Bazı metinler okudu. Hoca da ona anlamadığı yerleri izah etti. Şaşırdım, bir Ermeni papazı Fuzuli’yi etüt ediyor. Aradan seneler geçti. Beyazıt’ta üniversitenin karşısında bir Ermeni kitapçı vardı. Adı, Nişan Efendi’ydi. Ona gittim. O, bana klasik kitaplar, Fransızca eserler getirirdi. Nişan Efendi, böyle bir kitap duydum dedim. Terzibaşıyan adlı Ermeni papazı, Fuzuli hakkında eser yazmış. O eser çıktı mı? Evet, çok önce çıktı, dedi. Ne olur, o kitap varsa, bana bir göster, merak ediyorum, Ermenice bilmiyorum, ama kitabı bir göreyim dedim. Merdiveni koydu, Şöyle genişçe bir boyutta bir kitap indirdi. Açtım kitabı. Ermenice yazılar arasından Fuzuli’den Farsça metinler; Osmanlıca, Arapça, İngilizce metinler. Mesela İngiliz şairi Milton’un “Kaybolmuş Cennet”inden parçalar vardı. Bunu üniversite profesörleri görmezlikten geliyorlar. Beş cilt yazmış adam. Nişan Efendi, Şunun başlangıcından biraz oku, dedim. Onun müşterisi olduğum için beni kırmadı. Açtı kitabı, Terzibaşıyan diyor ki:

“Allah’ım! Ben otuz senemi Fuzuli’ye harcadım. Dünyanın bütün ölmez eserlerini gözden geçirdim. Fuzuli’yi ruhuma en yakın, en uygun, büyük bir şair olarak buldum. Hayatımı buna hasrettim. Yarın senin huzuruna geldiğim zaman ‘Ey Terzibaşyan! Sen dünyada neler yaptın’ diye sorduğun zaman diyeceğim ki : ‘Allah’ım Ben otuz senemi Fuzuli’ye verdim!...’

d) Son Dönem (1980-2010)
Azerbaycan Şiirinde Karabağ ve Ermeni Konusu

Tamamen siyasi bir mesele olup dış politika ‘mutfaklarında’ ‘pişirilerek’ Azerbaycan’da servis yapılan “Dağlık Karabağ” sorunu, 1980’li yıllarda tekrar boy gösterdikten sonra Azerbaycan-Ermeni(stan) münasebetlerinin yeni bir gerginlik dönemi başlamıştır. Ermenistan Parlamentosu’nun 01 Aralık 1989 tarihli kararıyla Azerbaycan Cumhuriyeti’nin siyasi sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ Otonom Vilayeti’nin Ermenistan’a birleştirilmesi isteğinden yani başka bir devlete ait toprakların ilhakı konusunda hukuk dışı “hukuk belgesi”nin kabulünden sonra iki ülke arasındaki savaş nedeni de Ermenistan Parlamentosu tarafından kasıtlı olarak hazırlanmış ve Ermenistan, savaşı resmen başlatmıştır. Bu gerginlik, siyasi-ideolojik bir gerginlik olmakla birlikte Ermenilerin, bu hukuk dışı kararından önce de edebiyata yansımıştı. Aslında bütün siyasi ideolojilerin temelinde filolojik bir düşünce olduğunu var sayarsak, Ermeni siyasi ideolojisinin temelinde de böyle bir düşüncenin bulunduğunu söyleyebiliriz. Edebiyata yansıyan gerginliğin, iki komşu halk arasındaki edebi münasebetleri de ciddi şekilde sarsmaya başladığını söyleyebiliriz. 1981 yılında, aslında bir tıp doktoru olan ırkçı Ermeni yazarı Zori Balayan’ın Oçak kitabı yayımlanmış, Balayan, bu kitapta toprak iddiasıyla yetinmeyerek Türk manevi-kültürel değerlerinin de birçoğunun Ermenilere ait olduğunu iddia etmişti... Bu ırkçı söylemleri siyaset sahnesine de taşıyan

Balayan, Ermeni kadın şairi Silva Kaputikyan’la birlikte daha o yıllarda Mihail Gorbaçov ile görüşmüş, herhalde onun “onayını” aldıktan sonra iddialarındaki siyasi renkleri daha da koyulaştırmıştı... Aslında bu yöntemin, Ermeniler arasında geleneksel bir yöntem olduğu, konunun uzmanları tarafından belirtilmektedir. Doç. Dr. Birsen Karaca’ya göre “Ermeni edebiyatının tarihi gelişiminin hemen her döneminde edebiyatçı ve araştırmacıların çalışmalarında sanat kaygısını Ermeni halkının siyasî bir kimlik kazanabilmesi yönündeki amaçlarının arka planına alarak bir başka ulusu karalama yolunu seçtikleri gözlemlenir... Ermeni edebiyatındaki Türkiye’ye karşı 1800’lü yıllardan başlayarak XX: yüzyılda şiddetlenen karamaların, eski bir geleneğin devamı olduğunu görürüz”.¹⁴¹

Demek ki, Dağlık Karabağ meselesinde de ilk hamleyi Ermeni edebiyatı yapmış, yıllarca sürececek olan bu savaşın ilk kurşununu Ermeni edipleri atmıştı. Asılsız siyasî-tarihî iddialarla ortaya atılmış Zori Balayan’a ve Silva Kaputikyan’a Azerbaycan aydınlarının cevapları gecikmemiş, daha SSCB’nin o ‘glasnost’ ve ‘perestroyka’ (açıklık ve yeniden yapılandırma) yıllarında tarih bilimi ve edebiyat da böyle siyasi konularda kendi tavrını koymaya başlamıştı. Tarihi-siyasi konularda merhum Prof. Ziya Bünyadov, onun öğrencileri olan Aydın Balayev, İsa Qenberov; edebiyat alanında ise Bahtiyar Vahabzade, Eldar Baxış vd., Zori Balayan’ın yalanlarını çürütmeği milli bir görev saymışlardı. B. Vahabzade, 1984’te yazmış olduğu ‘Belke Ayıldım’ (Belki uyanırım) şiiriyle Zori Balayan’ın Oçak iddialarına cevap vermiş, Türk-Ermeni edebi ilişkilerinin yeni boyutunu ortaya koyanlardan biri olmuştur.

Bu yeni tarz şiir, şekil yönünden ağırlıklı olarak geleneksel Türk şiiri (11 heceli fakat mısraları aa, bb, cc ve abab şeklinde kafiyelenen mesnevi) tarzında olsa da muhteva bakımından eski şiirden çok farklıdır. Bu şiir için sert tenkit üslubunun manzum ifadesi

(141) Birsen Karaca, age, s. 14-15.

tercip edilip, bilimsel üsluptaki savunma tarzi ve ortaya atılmış olan iddiaları bilimsel verilerle çürütme girişimi yerine hücum üslubu, karakteri, azarlama, milli hafızanın ön plana çıkması, tarihin gerçeklerini açık bir şekilde ortaya koyan sarkazm, ara sıra “Utanmaz üzünlə, Balayan, utan / “Bala”dan yaranmış öz soyadından”; “Çaydan daş daşıyan qulbeçəydiniz”; “Quyruq bulamaqda yoxdur tayınız”; “Dünənki nökdərdən ağa olammaz”; “Sənin tarixinin dolanbac yolu / Yalanla, böhtanla, şərlə dopdolu”; “Allah elə bil ki, yaradıb səni / Bizim başımıza bəla, Erməni!” gibi ağır ifadelerin kullanılması, sadece iftiracının şahsiyyəti sınırlanmayan genellemələr yapma vb. karakteriktir...

Bahtiyar Vahabzadə'nin özellikle şəkil və üslup bakımından tarixi dəyər taşıyan ‘Belke Ayıldım’ şiirinin tam metnini, parantez içinde yaptığımız karşılıqla aşağıda veriyoruz:

Gah Şərqə, gah Qərbə qol-budaq atdıq,
(Kâh Doğuya, kâh Batıya doğru dallandıq)

Biz tarix yazmadıq, tarix yaratdıq.
(Biz tarix yazmadık ama tarix yarattık)

Sizə özünüə hey zaman-zaman
(Siz Ermenilər isə kendinize, hiç durmadan)

Tarix uydurdunuz şərdən, yalandan.
(Tarih uydurdunuz iftira ve yalandan)

Gerçəyin üzünə boya sürtdünüz,
(Gerçekleri sakladınız, gerçeğin yüzünü boyadınız)

Böhtanı doğru tək gözə dürtdünüz.
(Yalan ve iftirayı doğru gibi gözlere soktunuz)

Utanmaz üzünlə, Balayan, utan
(Ey Salayan, sen utanmayan yüzünle bir utan bari)

“Bala”dan yaranmış öz soyadından.
(‘Bala’ sözündən gelen soyadından)

Nədir Ələkçiyan, Dəmirçiyanlar?
(Bu Elekçiyanlar, Demirciyanlar nedir?)

Ələyə, dəmirə sən nə deyirsən?
(Türkçe olan ‘elek’ ve ‘demir’ sözlerine diyeceğin var mı?)

Türkü bəyənməyib sən açıq-aşkar
(Sen Türkü beğenmediğin halde açıkça)

Türkün sərvətini mənimsəyirsən?
(Türkün servetini benimseməğe mi çalışıyorsun?)

Nə tez cızığından çıxıb qudurdu,
(Sen ne çabuk çizmeyi aşip kudurdun)

Dünənki ağanın üzünə durdu.
(Dünkü ağalarına kafa tutmaya başladın)

Rusun hiyləsiylə köçüb İrandan
(Rusların kurduğu oyunla İran’dan göçerek)

Bizə sığınmaqçın, maska geydiniz.
(Bize sığınmak için yüzünüze maske giydiniz)

Pənəh xan Şuşanı tikdirən zaman
(Penah Han Şuşa kalesini yaptırdığı zaman)

Çaydan daş daşıyan qulbeçəydiniz.
(Siz Ermeniler deredən taş taşıyan kullar idiniz)

Vaxt keçdi, girdiniz başqa bir dona,
(Zaman geçtikçe kılık değiştirdiniz)

Düşdünüz ağalığ iddiasına.
(Ağalık taslamaya başladınız)

Guya bu torpağın qəsbkarı biz,
(Güya Türkler bu toprakları gasp edenler)

Əsl sahibkarı yalnız sizsiniz.
(Siz Ermeniler isə onların asıl sahiplerisiniz)

Tarixin dərsləri unudulammaz,
(Ama tarihin dersleri unutulamaz)

Dünənki nökdərdən ağa olammaz.
(Dünkü uşaklar bugün ağa olamazlar)

Saxta dəlillərlə yanan bu “ocaq”¹⁴²
(Sahte delillərlə yanan bu ‘ocak’)

Nifrət çöpləriylə qalanıb ancaq.
(Ancak nefret çerçöpüylə tutuşturulmuştur)

Geydin astarını sən həqiqətin,
(Sen gerçeğin yüzünü astarına çevirerek giydin)

Hər kəlmən uydurma, hər sözün qərəz.
(Her sözün uydurma, her sözün kötü niyetli)

Türkü bəslədiyən kinin, nifrətin
(Senin Türklərə karşı kinini, nefretini)

Siqləti çəkiyə, ölçüyə gəlməz.
(Hiçbir şeyle ölçmek mümkün değil)

Düşmən kəsildiniz haqqa, gerçəyə
(Siz hakka, gerçeğe düşman oldunuz)

Əslində olmayan “soykırım” deyə.
(Yalancı soykırım iddialarınızla)

Bürüdü dünyanı hay-harayınız.
(Bütün dünyayı sizin ağlama sesleriniz bürüdü)

Quyruq bulamaqda yoxdur tayınız.
(Yalalaklık yapmakta eşiniz-benzeriniz yoktur)

Sənin tarixinin dolanbac yolu
(Senin tarihinin karmaşık, eğri yolları)

Yalanla, böhtanla, şərlə dopdolu.
(Yalanla, iftirayla, kötülüklerle doludur)

Allah elə bil ki, yaradıb səni
(Sanki Allah siz Ermenileri yaratmış ki)

(142) Zori Balayan’ın Ocak kitabına gönderme var.

Bizim başımıza bəla, Erməni!
(Bizim başımıza bela olasınız)

Həmişə oyaqsan...
(Sen her zaman uyanıksın)

sən bu gününə,
(Bugününü, geleceğini planlamak için)

Mənsə keçmişimə uydum, bayıldım.
(Ben ise her zamanki gibi baygırım)

Uydur yalanları, uydur sən yenə
(Sen durma, yene de yalan uydurmaya devam et ki)

Bəlkə qəflətimdən bir gün ayıldım.
(Belki içinde bulunduğum gəflətdən bir gün uyanırım)

Mən öz keçmişimlə xumaram hələ,
(Ben daha keçmişimden mest olarak uyumaktayım)

Balayan, sən Allah, məni iynələ.
(Balayan, Allah aşkına, beni iğnele)

Elə iynələ ki. göynəyən ağrı
(Hem de öyle iğne batır ki beni sızlatan ağrı)

Mənə çoxdan çatıb, hamıya çatsın.
(Benden geçip başkalarını da uyandırısın)

Düşünüb sabahı deyirəm, bari
(Yarını düşünerek diyorum ki, bari)

Rəhbərim oyanıb xalqı oyatsın.
(Uykulu rehberim de uyanıp uykulu halkı uyandırısın).

28

1980'li yılların ortalarında, Azərbaycan'ın genç yaşta hayatını kaybetmiş merhum şairi Eldar Baxış'ın da "Zori Balayan'a Cəvab" konulu manzum bir mektubu elden ele gezmekteydi. Şair, bu mektubuna

O nedir yazırsan, Zori Balayan?
Kür, Araz deyirsən, kekeleyirsən.
Kiçik budaqların üste oturub
Böyük budaqları silkeleyirsən...

mısralarıyla başlamış, manzum renkleri git-tikçe koyulaştırmış, yer yer

... Bala da bizimdir, Zor da bizimdir,
Ölmək isteyirsən, gel Qarabağ'a,

Kefen de bizimdir, gôr da bizimdir...
gibi muhteva bakımından B. Vahabzadə şiiri-ne benzeyen, biraz tehdit içeren ve o dönem için oldukça sert sayılan bir üslup kullanmıştı.

Dağlık Karabağ ve Ermeni meselesi konularıyla ilgili 1980'li yıllardan sonraki Azərbaycan şiirinde gerçekleri, eskisi gibi

kapalı şekilde, satır arasında ifade etmekten daha çok, açık şekilde söylemek eğilimi görülmekteydi. "Savaş şartları altında yaşayan, toprakları işgal edilen, binlerce şehit veren bir ülkenin yazarının düşüncesinde, vatan-severlik ve eski gelenekten gelen mukaddes halk-devletçilik konularının geniş bir şekilde yer alması kaçınılmazdır."¹⁴³ O hareketli ve siyasi çalkantıların sıkça görüldüğü yılların edebiyatı da artık radikal siyasetin üslubunu benimsemeye başlıyor, Gorbaçov'un Aşkârlık (Glasnost, Açıklık) politikasının da etkisiyle halk ve okuyucu, gerçekleri tüm çıplaklığıyla görmek istiyordu. Edebiyatın bu yeni eğilimi, ona pek poetik olmayan yeni ruh, pek edebî olmayan yeni nefes getirmekle kendisine, daha demokratik gibi görünen bir yüz kazandırıyor... Azerbaycan edebiyatının en kudretli söz ustaları, şairleri bile, az ya da çok derecede, isteyerek ya da istemeden bu eğilimin, bu akımın içinde yer almaya başlıyorlardı. Şair Memmed Araz, 1983'te yazmış olduğu "Tarihçi Âlime" şiirindeki

... Tarixə deymesin yalan barmağı,
Haqqım yox quşun da haqqını da-
nam...

Dilimin etrinden dili kâllaşan,
Teze dil axtaran dillerden qorun.
Düenki tarixi bugünkü daşa

Yamayb basdıran ellerden qorun.¹⁴⁴
- şeklindeki gayet real, edebi ve o yıllar için mutedil sayılabilen üslubuyla Ermenilerin, tarihi yanıltmaya çalışmalarını ve onların, bilime yakışmayan böyle girişimlerini daha ılımlı bir şekilde eleştiriyor idi ise, şairin sonraki şiirlerinde bu mutedil poetik üslup sertleşmeye başlıyordu. Özellikle seferberlik, savaş yıllarının (1990-1994) hamasi olan (Bizi Veten Çağırır! vd.), cephe bölgesindeki toprakları savunmak için Karabağ'da Ermenilerle savaş giden askerlere yazdığı şiirlerinde

(143) Esed Cahangir "Ayinesi işdir kişinin... ", Körpü Edebiyat Toplusı, Yürd neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü, 2004, s. III.

(144) Memmed Araz, Seçilmiş Eserleri, Dört Cildde, III. Cilt (Tertip ed. Gülxanım Feteli qızı), Bakı, 2003, s. 98-99.

Gücüne qezebini,
Zehmini de qata bil...¹⁴⁵ diyordu. Pek sert olmayan bu mısralarda torununu savaş cephesine yollayan ihtiyar bir dedenin, herkesin duyduğu nasihatlerinden sonra sanki sadece torununun işitebileceği sözlerin üslubunu görüyoruz. Yene de bu mısralarda düşünmana nefretten çok vatana sevgi hisleri hakimdir yani poetik seviye düşürülmez, renkler de çok koyu değildir. Genç Azerbaycan askerlerine yazdığı 'Asker Oğul' şiirindeki

... Bu toprağın son nefesi olsan bele,
Son dirisi, son esgeri olsan bele,

Geri dönme, son qelebe xettinecen... (M. Araz, age, s. 260) dizelerde de, şair, aynı seviyeyi korumaktadır. Ama savaş cephesinden gelen kötü haberlerden sarsılan şairin üslubu da sertleşmeye başlar ve şairin sınırı şiire yansır. 2 Kasım 1993 tarihli "Düşmen Qabağından Qaçan 'Kişiler'" şiirinin

Başımı qorudu boş papağınan,
Pay verdi düşmene zer tabağınan;
Tökdü namusunu it qabağına

Düşmen qabağından qaçan "kişiler"... (M. Araz, age, s. 298) mısralarında yapılan teşbihler ne kadar genel olsa da buradaki düşmenin de, namusunu koruyamayan 'kişilerin' de, itin de kim / kimler olduğunu anlamaq zor değil. Aynı şiirin bir diğer dörtlüğünün

... Dere de quzğuna leş olsa yaxşı,
Özü öz başına daş olsa yaxşı,
Mal kimi naxıra qoşulsa yaxşı

Düşmen qabağından qaçan "kişiler"... (M. Araz, age, s. 298) dizelerinde ise Ermeninin önünden kaçanlar, ölüp bir dere de kuzgunlar için leş olurlarsa, inek olup sığır sürüsüne katılırlarsa daha iyidir gibi ağır ifadeler var. Burada özeleştiri olmakla birlikte düşmen de bu ifadelerin hedefindedir:

... Biz qılncı ters tutmuşuq;
Özümüzü kesir ağzı;
Qeh-qeh çekir düşmen-azğın... (M. Araz, age, s. 311).

1990'lı yılların Azerbaycan şiirinde artık lirik poetik levhalar ve her ortamda, her mekânda, her zaman okunabilecek uzun ömürlü eserler yerine, çağın siyasi-toplumsal sorunlarını dile getiren, sert üsluplu, azarlama, hiddet hatta nefret ağırlıklı böyle manzumelerle karşılaşırız... Hatta böylesi sert üsluplu savaş edebiyatı örneklerinin az olması, genç edebiyat eleştirmenlerini rahatsız da etmeğe başlar. "Savaş ve edebiyat: Bizde ikisi de vardır ama savaş edebiyatı yoktur!" diyen genç eleştirmenler, Heminguey'in "Erkeğin yatakta ölmeğe hakkı yoktur. Erkek adam ya savaşlarda ölecek ya da kafasına bir kurşun sıkacaktır!" gibi söylemlerini örnek gösterir; savaş edebiyatının olmayışını "mağlubiyetin edebiyatı olmaz mı?" sorusunun cevabında arar.¹⁴⁶

Bahtiyar Vahabzade 1998'de yazdığı 'Qeribe Deyilmi?' şiirinde, yüzünü vatanın kaderini umursamayanlara tutarak

Torpaq öldən getdi, ölkə talandı,
Sənin nə vecinə, günün ağ olsun.
Səninçün dünyada hər şey yalandı
Təki damağın çağ, canın sağ olsun.

-mısralarıyla onları eleştirir.

Bu eleştirinin dozu çok yüksek sayılmaz, oysa şairin, aynı yılda (1998'de) kaleme aldığı, aşağıda örneğini verdiğimiz şiirindeki üslup oldukça serttir. Artık gerçek şiir dizelelerinin ve poetik üslubun taşıyamayacağı bu ifadeler, o yılların toplumsal gerilimini de açık şekilde ortaya koymaktadır:

Qacqının payına göz dikən alçaq,
Sənə hansı haqla mən insan deyim?
Millətin qanını soran qurumsaq,
Mən sənin adına soxulcan deyim. (B. Vahabzade, 'Nəfsimiz', 1998)

Biz, Ermenilerin ve onları destekleyen güçlerin ortaya attıkları Dağlık Karabağ sorunu neticesinde tahrip edilen en önemli mü-

(145) Memmed Araz, age, s. 258.

(146) Nergiz Cabbarlı, "Müharibe ve Edebiyat", Körpü Edebiyat Toplusu, Yurd Neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü, 2004, s. 324-327.

esseselerden birinin de Azerbaycan edebiyatı olduğunu düşünüyörüz. Bu edebiyat, yakın geçmişin olup bitenlerini sadece çıplaklığı ile değil, çirkinliği ile de ortaya koymakta, bu çirkinlikleri uzun vadeli olarak milletin hafızasına kazırmaktadır. Yakın geçmişin bu acı ve nâhoş manzarasının, milletin hafızası olan edebiyatta bu şekilde yer alması, hayatın gerçeklerini yansıtan aynanın (edebiyatın) bu gerçekleri böyle net ve açık göstermesi, aslında onun (edebiyatın) kalitesine de hâlel getirmektedir, diyebiliriz. Bu anlamda Azerbaycan edebiyatının böyle “kalitesizleşmesinde” de Ermenilerin payı hatta suçu vardır...

Millətin qanıdır sərvətin, varın,
Siz öz kefinizdə, məmləkət darda.
Gecələr çadırdə ac yatanların
Payını uduzun kazinolarda. (B. Vahabzade, ‘Vaydır ekdiyiniz’, 1996)

30 mısralarında savaşın sebep olduğu kaos ortamındaki kontrolsüzlük, başına buyrukluğ, toplumun aşırı bir şekilde kutuplaşmakta olan tarafları tasvir edilmiş, eleştirilmiş ve vatan-daş şair de, ezilenlerin yanında olduğunu açık şekilde ifade etmekle kalmayıp şiirin sonraki dizelerinde halka düşman kesilenlere, savaş fırsat bilip onu ezenlere meydan okumuştur. Yani edebiyatın görevi bu mudur?!

Ermenistan-Azerbaycan savaşının (aslında 1988’den beri devam eden bu karşıdurmayı ‘Ermenistan-Azerbaycan Savaşı’ adlandırmak, bu karşıdurmanın uluslararası literatüre bu terimle geçmesi daha doğru olur-N. M.) edebi yansımalarından biri de Zelimhan Yakub’un O Qızın Göz Yaşları adlı poemasıdır. Ermenilerin yaptığı Hocalı soykırımında anne-babasını ve tüm aile fertlerini kaybeden Hocalılı bir kızın şairle görüşmesi onu çok etkilemiş, duygularını bu şiirle ifade etmiştir.

... Ne ölen diriler, ne solan biter,
Axdı göz yaşımız sellerden beter.
Yeter seyirçilik, şahidlik yeter,
Şehide çevrilmek şertdimi?
- Şertdi!¹⁴⁷

Manzumenin ilk bölümü bu mısralarla biter. Halk şiirinin çeşitli kalıplarında (koşma, geraylı, mani vd.) kaleme alınmış bu şiirde özeleştiriden daha çok milleti övme, ümit, geleceğe inam ruhu hakimdir.

Küle dönmez zemileri,
Suda batmaz gemileri.
Yüz Ermeni kimileri
Qorxutmaz qoca milleti. (Zelimxan Yaqub, age, s. 7)

Hocalı soykırımını gerçekleştiren “Ermeni kimiler”, sonraki dizelerde daha yakından tanıtılır, dikkatli okuyucu bu işin faillerinin kimler olduğunu biraz da sembolik olan kullanımlardan hemen anlar. Aslında şair, Hocalı’da olup bitenleri bu küçük kızın gözyaşlarından okumaktan, gözyaşının içinde gördüklerini okuyucuya aktarmaktan başka bir şey yapmaz:

İnsanlıqdan uzaqmış
insan qanı tökenler.
Barmaqdan dırnaq çekib
ağızdan diş sökenler.
Sinelere dağ basıb,
üreye dağ çekenler.
Nece qırıb qolları,
nece kesib başları-
Bir-bir yada salırdı
o qızın göz yaşları. (Zelimxan Yaqub, age, s. 8)

Şiirin ilerleyen mısralarında bu katliamı gerçekleştirenlerin kimliği de gözyaşlarından okunarak okuyucuya aktarılır, onlar tek tek açıklanır:

... Göz yaşları deyirdi ki,
Eheeyyy!
Alçaq qarı düşmen!
Qara ite qahmar çıxan,
ala düşmen, sarı düşmen!
Ne topum var, ne tufengim,
ne qalxanım, ne qılıncım.
Doğra meni tike-tike,
parça-parça, xıncım-xıncım... (Zelimxan Yaqub, age, s. 13)

(147) Zelimxan Yaqub, O Qızın Göz Yaşları, Bakı, Genclik, 2005, s. 4.

Sonra bu küçük kızın gözyaşları, bu soykırımı yapanlardan hesap sormaya, onlara meydan okumaya başlar. Bu meydan okumada kızcağıza güç veren ise doğup büyüdüğü toprak, düşman işgalinde olan vatan, o toprakla, o vatanla bütünleşen ve kendisinin de bir parçası olduğu tabiattır:

... Eheeeyy!

Alçaq qarı düşmen!

Qara ite qahmar çıxan,

ala düşmen, sarı düşmen!

Doğransam da dilim-dilim,

Min bir defe gelse ölüm,

Ele bilme öleceyem,

iteceyem.

Sıx meşede palıd kimi,

Dağ döşünde qaya kimi

biteceyem! (Zelimxan Yaqub, age, s. 14)

Poemanın sonlarına doğru şair, artık kızın gözyaşından okuduklarını değil, bu kanlı soykırımı kendi ağzından anlatıyor:

... Esirisen cinayetin,

qurbanısan xeyanetin.

Bu Allahsız vehşiliye

durub baxmaq xeyli cetin.

Tülkü-ayı dostluğuna

qurban getdi seadetin,

Hamı bilir kimler verdi

qetline ferman, Xocalı!.. (Zelimxan Yaqub, age, s. 29)

Görüldüğü gibi, Karabağ uğrunda yapılan Ermenistan-Azerbaycan savaşının acı, dertli, insanlık dışı manzaraları, sadece toplumun hafızasında değil edebiyatta da sağalmaz yaralar açmış; edebiyat, geridönülmez bir yola girmiştir. Bu edebiyatla büyüyecek olan yeni kuşaklar, atalarının çektiği acıları bu hafızanın canlı tasvirleriyle yeniden yaşayacak, nefret hisleri kabarcak, bütün bunlar yeni acıların yaşanmasına vesile olacaktır.

Aslında bu acıların tekrar yaşanması, sözün gücü değil, güçsüzlüğüdür... Sözün keserinden düşmesi ise her anlamda kötü, her zamanda toplumun zararınadır. Aslında, bütün savaşların, nefesine hakim olamayan siyaset dellallarının, sevrvetine servet katmak için insanlığın yok edilmesi umurunda olmayan silah tacirlerinin başının altından çıktığını her kes biliyor. Savaşların lüzumsuzluğu vatana sevgi hissiyle de anlatılabilir, düşmana nefret hissiyle de. Karabağ savaşının acı sonuçları, savaşların saadet değil, facia kaynağı olduğu, bir şehidliği ziyaret eden şair Salam Sarvan'ın diliyle şehitlere hitaben şöyle de anlatılabilir:

Kim sizi daşa dönderdi?

Kim qoydu bu büstü size?

Heç kim yanınıza gelmez,

Hamı geler üstünüze...

* * *

Aruz vezniyle yazılmış çağdaş Azerbaycan şiirinde de Karabağ meselesinin yansımalarını, Azerbaycan-Ermeni 'edebi ilişkisi'nin yeni ve artık tanıdık olan boyutunu görebilmekteyiz. Bir hiciv ya da kara mizah şairi olan Baba Pünhan'ın 2004 yılında yayımlanan Kim Ne Götürdü? adlı kitabından vereceğimiz örneklerde, işgalci Ermenileri suçlamakla birlikte ciddi özeleştiriler, çok sert tenkitler de yapılmaktadır. Bu tenkitlerin hedefinde sadece Ermeniler değil, bu meseleyle belirli ölçüde ilgili olanların büyük bir çoğunluğu bulunmaktadır.

Baba Pünhan'ın dili oldukça çevik, poetik zekâsı parlak, üslubu iğneli ve bir kadar da argo düzeyinde, mizacı da serttir. Şiirlerini ağırlıklı olarak aruz vezninin gazel biçiminde yazan şair, canlı halk dilini, ağır argo ifadeleri aruz kalıbına başarıyla yerleştirmiş, şekil ve muhteva bakımından yeni, orijinal örnekler ortaya koymuştur. Aruzun, sosyal sorunları yansıtmada bu kadar geniş imkânlarla sahip olduğunu Baba Pünhan'ın şiirlerinde açıkça görmek mümkündür. Şair, edebi sanatlarla süslediği gazellerinde canlı tablolar çizmekte, hedeflerini tam vurmaktadır. Baba Pün-

han'ın kara mizahında sert tenkitle birlikte belden aşağı fakat cinsellik içermeyen, pornografik olmayan ifadeler de yer almaktadır. Şiirlerden bazılarında gerçekler o kadar açık, net veriliyor ki, onların bu kadar korkunç olduğunu yalnız bu şiirleri okuduktan sonra hissedebiliyorsunuz... Şiirlerde yer alan kelimelerin anlam boyutlarını ve imkânlarını iyi bilen şair, tevriyeli kullanımlarla da dikkat çekmektedir. Bu şiirlerin sentaktik (söz dizimsel) ve semantik tahlili, onun yeni boyutlarını da ortaya çıkaracaktır.

Qoluna bağla qara, Qarabağ'a ağla, tarım
Nalemi qoş Qatara, çek o dağa, ağla tarım

Bakı'da her gece eylenceli kef meclisine
Qarabağ'da neçe sönmüş ocağa ağla, tarım

Ne qeder sen deme bigânesi varmış Vetenin?!
On beş ildir yere girmiş papağa ağla, tarım...

Neçe gülçöhre esir oldu o melun yağya
Sesle esgerleri, qaldır ayağa, ağla tarım...
(Baba Pünhan, Kim ne götürdü?!, s. 7)

Şair, 19 Temmuz 2003'te yazdığı bu şiirin başına, tarihten edebi bir not da düşmüş, Azerbaycan'ın iki merhum ve kudretli şairinin çeşitli amaçlarla tar hakkında yazdıkları mısraları hatırlatmıştır: "Oxu tar, oxu tar / Seni kim unudar..." diyen [Mikâyıl Müşfik] ve "Oxuma tar, oxuma tar / Seni sevmir proleter" diyen [Süleyman Rüstem], aslında iki dünyayı, iki düşünceyi yansıtıyorlardı. "Oxu tar!" diyen Müşfik'in dünyası daha özgür, hayat ve sevgi dolu, daha milli, köklü ve geçmişine bağlı iken, "Oxuma tar!" diyen S. Rüstem'in dünyası zamanın güçlü rüzgârının oynattığı, kaderini bu rüzgârların belirlediği dalından kopmuş bir yaprağın bağımlı, muti dünyası gibidir. Baba Pünhan ise bu dünyaların ikisinden de uzak bir dünya çizerek "ağla, tarım!" diyor. Baba Pünhan'ın dünyasında Karabağ'da çalınmayan tar, derdin sembolüdür. Tarın perdesindeki Qatar (muğamı), şairin dertlerinin yüklendiği qatar (tren), feriyadlarının yüklendiği kervandır. Şairin musiki

(muğam) bilgisi, musiki beşiği olan Karabağ fonunda sunuluyor...

Dil, içerik, konu, üslup... yönleriyle oldukça ilginç ve yeni tarzlı satirik bir şair olan Baba Pünhan'ın Dağlık Karabağ, Ermeni meseleleriyle ilgili aruz vezinli şiirleri, mizah içerikli gazelleri vardır. Biz, şairin sadece bir kitabından seçtiğimiz Dağlık Karabağ ve Ermeni meselesi konulu o mısralardan bazılarını yorumlamadan, onlara olumlu ya da olumsuz münasebetimizi belirtmeden, onları sunmakla yetineceğiz. Bu sunuştaki temel amacımız, siyasi toplumsal sorunların 'aynası olan' edebiyatın, tarihe not düşerken hangi aşamalardan geçmeğe mecbur olduğunu, 'milletin hafızası'na neleri kaydettiğini belirtmektir:

Bir "garışmış" ermeniynen evlenib, qurdum heyat
Axırı boş yurdda qaldım, bilmedim sen bilmisen
(Baba Pünhan, Kim ne götürdü?!, s. 8);

Bakını ermeniler terk eleyenden sonra

Bize en sadıq olan "yan"ı yaxından gördüm (Baba Pünhan, adı geçen kitap - agk, s. 9);

Yağı senger biz ise şexsi saraylar tikirik

Açıñq cah-celal, davaya hazırlaşırıq (Baba Pünhan, agk, s. 15);

Bir ağır derde düçarıq ki derdnen çare düz gelmir
Nece cennet Qarabağında bağnan qare düze gelmir
(Baba Pünhan, agk, s. 21);

İblisin cehresi her rengde kelefler eyirir

Qarabağçün eyiren serkelefinden aman oy! (Baba Pünhan, agk, s. 23);

Ökleme sahiblik etmek isteyir bir çoqları

Ermeniynen qolları peyvend ki herçend ki (Baba Pünhan, agk, s. 25);

'Şahsenem' operasın sen deme Buş besteleyir

'Daşnak'ın partiyasın burda Köçeryan oxuyur
(Baba Pünhan, agk, s. 31);

Geler axır ki Şümür Kerbubeladen Şuşaya

Vurmasam Şümrü vurar başıma xencer men ölüm
(Baba Pünhan, agk, s. 41);

Bu veten mülkünü çix seyrine, marağnan doludur
Qırağın "yan"lar alıb, orta qırağnan doludur
(Baba Pünhan, agk, s. 43);

'Qarabağ' restoranı, parkı, kafesi, oteli,
Ne gözəl ki Bakı hər cür Qarabağnan doludur
(Baba Pünhan, agk, s. 43);
Boğazı düşməninim vallah elimdeydi mənim
Emr verdin ki 'burax!', düşmanım eldən getdi
(Baba Pünhan, agk, s. 44);
Xiyabanlar şəhidlə doldu-getdi
Kürekclərdən axan qanlar selimdir (Baba Pünhan,
agk, s. 49);
Esir-i düşmən oldu qız-gelinlər
Geden namusumdur, sınıan belimdir (Baba Pünhan,
agk, s. 49);
Bu şəhid Azərbaycanımızı dəfn eleyib
Qara torpaqlar ilə vermişik ehsanımızı (Baba Pünhan,
agk, s. 51);
Elin elimdən ayırır, dilin dilimdən ayırır,
Desəm odur ki incimə, kökün hayesdü, 'qerdeşim'
(Baba Pünhan, agk, s. 52);
Çadır vilayəti bizdə çadır şəhərciyidir
Şəhərdə amma ki hər villa bir vilayətimiz (Baba Pünhan,
agk, s. 55);
Yazıb, daşnak Köçeryan'ı Sezer təbrik edən anda
O söz ki çıxdı ağızımdan, qulaqlardan qırağ olsun
Onu təbrik deyil bir heykelin yapmaq gərəkdir ki
Eyində darbağ, əldə kəsilmiş bir qulağ olsun
İraq'dan Ermeni qaçqınları varmış Qarabağ'da
Minib sürməkcün hər yanda Amerkayçün ulaq olsun
(Baba Pünhan, agk, s. 59);
Neçə ildir sinədə şişəli dağ gezdirik
Dağdır Şişə bizi gözde bulaq gezdirik...
Qarabağdan bu qəder faydalanan varsa eger
Qarabağ dərdin üreklərdə nahaq gezdirik (Baba Pünhan,
agk, s. 62);
Arvadı erməni memurlarımız söylədi ki
Azəri arvadı ilə yaşamaq sərf ələmir (Baba Pünhan,
agk, s. 63);
Ta otuz min erməniyə qaynayıb dost olmuşuq
Bax həmin gündən ələ dost ilə düşmən qalmışuq
(Baba Pünhan, agk, s. 67);
Bizim alın yazımız sanki bir nağıldı nağıl
Çadır düzüm var olandan Cıdır düzüm yox olub
(Baba Pünhan, agk, s. 69);

O genəldikcə yerin, yer bizə darlıq ələdi
Genimiz Ermənilərdə, darımız evdə qalıb (Baba Pünhan,
agk, s. 73);
Nedənsə 'meymun' üstündə gələn ildən nigəranam
Uruscan 'yanı' vardırırsa, 'obezyanı' apar qaytar
(Baba Pünhan, agk, s. 76);
Çatdı xəbər hər yana, tez yığışın meydana,
Baltalandı 'Topxana', meydan da it günündə
Ay Xocalı, Xocalı, uşaqlı həm qocalı
Qaçmağa yox macalı, fərdan da it günündə (Baba Pünhan,
agk, s. 78-79);
Gülümün əyləmişən Qarə bağı darmadağın
Nəğməkar bülbülümün şah budağın darmadağın
... Ana bətnində onun körpəsini süngüledin
Olacaq süngüdə arvad-uşağın darmadağın
Məcə nəsranıye bir cüt qulağ ağırlıq edir
Bəklə vaxtdır ələyək bir qulağın darmadağın
Bizdə cibdən-cibə, onlarda dənizdən-dənizə
Göresən kim kimin əylər marağın darmadağın
(Baba Pünhan, agk, s. 81);
Get çadır şəhərinə dinlə ana laylalarını
Görginə ki ana laylasıdı ya ağıdı bu?
Qarabağım gedənə getdi gözüm qaresi də
Yerine qarə su gəldi qaramın ağıdı bu (Baba Pünhan,
agk, s. 82);
Qovdular bağbanı bağdan, düşdü bağ yad əllərə
Gəlməsə bağban gül açmaz təşnə bağlar, ağılama
(Baba Pünhan, agk, s. 89);
Keçmerik düşmən qoyan sərhəddi bir addım bələ
Amma sərhədlər içində xəyli biserhədlərlik (Baba Pünhan,
agk, s. 101);
Ne qəder qız-gəlinim düşdü esir göz göresini
Yaz mənim qəbrimə 'Alçaq!', Qarabağ gətse eger
Oynasaq erməninin işvə-naziyan yənə biz
Qoyacaq çox yere barmaq, Qarabağ gətse eger
Girəcək tayqulağın qəbrinə tuş çaldıracaq
Deyəcək 'bizdədi Arsağ!', Qarabağ gətse eger
(Baba Pünhan, agk, s. 103);
Ola bilsin dedilər NATO'da Vartan da ola
Yana dərtdən da ola... (Baba Pünhan, agk, s. 107);
Azərbaycan maralıdır

Veteninden aralıdır
Namusundan yaralıdır
Alır etrini ermeni
Telloyu çal, telloyu çal,
Çal oynasın Ejder emi (Baba Pünhan, agk, s. 113);
O Cıdır düzüyçün çadır ağlayır
Çadır övladıçün Cıdır ağlayır
Namus itkin düşüb, abır ağlayır
Kömeksiz qız-gelin deste-destedir
'Bakının derdi var, Bakı xestedir' (Baba Pünhan, agk, s. 119);
Nola ki düşmen alıbdır o veten dağların
Men de zebt eylemişem burda Bakı bağların
Alışıb kendim, ezizim, yana narın-narın
'Edemem terk Füzuli' Bakının bulvarın
'Vetenimdir, vetenimdir, vetenimdir, vetenim!' (Baba Pünhan, agk, s. 121);
Şuşa'nı, Kelbecer'i, Zengilan'ı, Cebrayıl'ı,
Laçın'ı, Zengezur'u, Göyçe'ni 'yan'sız gördüm (Baba Pünhan, agk, s. 124);

* * *

e) *Azerbaycan Türkçesiyle Yayımlanmış Ermeni Edebiyatı Örneklerinden Bazıları*

Haçatur Abovyan, Şeirler ve Hekâyeler, Bakü, Azereşr, 1948;

Mikâyıl Refili'nin 'Haçatur Abovyan' adlı geniş takdim yazısıyla (s. 3-10) yayımlanmış bu kitapta, 'Türk Kızı' hikâyesiyle de tanınan Ermeni intilgensiyasının ilk temsilcisi, ünlü Ermeni şairi ve yazarı H. Abovyan'ın (1805-1848) Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş şiir ve hikâyeleri yer almaktadır;

* * *

Aleksandr Şirvanzade, Seçilmiş Eserleri (İki Ciltte, 2. c.), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1971

* * *

Aleksandr Şirvanzade, Namus (roman), Bakü, Genclik, 1988, 128 s.;

Tercüme eden Cabbar Mecnunbeyov, Redaktoru Seyyare Hebibzade;

* * *

Ovanes Tumanyan, Seçilmiş Eserleri, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1969;

Tercüme eden: M. Rahim; Bu kitapta Memmed Rahim'in "Mütercimden" adlı sunuş yazısının ardından Ermeni şairi Ovanes Tumanyan'ın 63 şiiri, bir hikâyesi yer almaktadır;

* * *

Sasunlu David (III. Qol), Azereşr, Bakü, 1939;

Ermenilerin en büyük kahramanlık destanı olan ve Hilafet ordularına, Mısır Memlûklülerine karşı savaşları tasvir eden Sasunlu David destanını Azerbaycan Türkçesine Niğâr Refibeyli (s. 1-38), Mirvarid Dilbazi (s. 39-67), Abdullah Fariq (s. 68-117), Böyükağa Qasımzade (s. 118-185) ve Osman Sarıvelli (s. 186-200) çevirmişler;

* * *

Haçatur Abovyan, Şeirler ve Hekâyeler, Bakü, Azereşr, 1946;

Mikâyıl Refili'nin geniş (s. 3-10) ön-söz yazdığı bu kitapta H. Abovyan'ın Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş rübaileri, şiirleri ('Haykın Oğulları ve Neveleri' vd.), hikâyeleri ('Türk Kızı', 'İlk Mehebbet' vd.) yer almaktadır;

* * *

Ermeni Şeiri Antologiyası, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1954, 527 s.,

'Halk Efsaneleri' (üç eski türkü ve Sasunlu David destanından iki parça);

'Kadim ve Orta Asır Şairleri' (Frik; Konstantin Yertzinkatsi; Hovannes Yerzin-

katsi; Mkrtiç Nagaş; Hovannes Tlkürangsi; Grigor Ahtamartsi; Nahapet Kuçak; Sadağa Poretsi; Bağdasar Dpir; Nagaş Hovnatan ve Sayat Nova olmak üzere toplam 11 şairin);

“Yeni Dövr Şairleri” (Haçatur Abovyan; Mikael Nalbandyan; Smbat Şahaziz; G. Dodohyan; P. Duryan; Gazaros Ağayan; Hovannes Hovannesyanyan; Aleksandr Saturyan; Civani; H. Tumanyan; A. İshakyan; Daniel Varujan; Şuşanik Kurğinyan; Vahan Teryan olmak üzere toplam 14 şairin);

“Sovyet Şairleri” (Hakop Hakopyan; Azat Vştuni; Nairi Zaryan; Geğam Saryan; H. Poğosyan; Sarmen; Varsenik Ağasyan; Vahan Grigoryan; Soğomon Tarontsi; Suren Vahuni; Silva Kaputikyan; Gevork Emin; Gurgen Boryan; Ağavni; Aşot Graşi; Tatul Huryan; Hovannes Şiraz; Ğ. Komuni; A. Darbni; Hamo Sahyan; Maro Markaryan; Hraçya Hovannesyanyan; Vahagi Davtyan; Paruyr Sevak; Samvel Grigoryan; Sağatel Harutyunyan ve Atanes Senal olmak üzere toplam 27 şairin) şiirleri tercüme edilerek yayımlanmıştır.

Kitabın içinde örnekleri yer alan halk türküleri ve Sasunlu Davit destanı hakkında kısa bilgilere yer verilmekle birlikte eserlerinden örneklerin yer aldığı her bir şair hakkında açıklamalar, bilgiler bulunmaktadır (s. 479-517).

* * *

Ermeni Nesri Antologiyası, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1954, 574 s.,

‘Klasik Edebiyat’ ve ‘Sovyet Edebiyatı’ olmak üzere iki ana başlık altında ele alınan ve Azerbaycan Türkçesine çevrilen Ermeni nesr eserleri antolojisinde toplam 32 Ermeni yazarının mensur eserleri arasından seçilmiş örnekler yer almaktadır. Parantez içinde yazılan yazarlar, Ermeni yazarların eserlerini tercüme eden kişilerdir:

Antolojinin ‘Klasik’ bölümünde H. Abovyan (C. Memmedov), F. Ağayan (K. Tarverdiyeva), H. Paronyan (E. Memmed-

hanlı), A. Şirvanzade (K. Tarverdiyeva ve M. İbrahimov), Muratcan (Mir Celal), Nar-Dos (A. Mirzeyev), V. Papazyan (A. Mirzeyev), Q. Zohrab (Ş. Abbasov), Yeruhan (İ. Efendiyev), Aranzar (M. Efendiyev), Y. Otyan (K. Tarverdiyeva), Atrpet (K. Tarverdiyeva) ve O. Tumanyan’ın (K. Tarverdiyeva) nesr eserleri;

‘Sovyet Edebiyatı’ bölümünde ise A. İshakyan (K. Tarverdiyeva), D. Demirçyan (E. Sadıg), M. Arazi (A. Mirzeyev), M. Manvelyan (K. Tarverdiyeva), S. Zoryan (K. Tarverdiyeva), H. Siras (K. Tarverdiyeva), Araks (B. Ceferov), H. Koçar (N. Nağıyev ve G. Musayev), G. Sevuns (K. Tarverdiyeva), M. Davtyan (H. Mehdi), A. Darbni (N. Nağıyev ve B. Ceferov), V. Ananyan (H. Hüseyinov), G. Bes (Ş. Abbasov), B. Seyranyan (G. Musayev), H. Mkrtçyan (A. Mirzeyev), H. Tapalsyan (E. Ferecov), S. Hanzadyan (Ş. Abbasov), S. Ayvazyan (N. Nağıyev) ve S. Kurdikyan’ın (A. Mirzeyev) nesr eserlerinden örnekler Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir;

* * *

Sayat Nova, Gulag As Sözüme (Şiirler), Bakü, Yazıçtı, 1988, 168 s.;

Haz. Teymur Ehmedov, Redaktörü Prof. Mireli Seyidov; Bu kitapta, Teymur Ehmedov’un ‘Hikmet ve Muhabbet Nağmekârı’ adlı geniş takdim yazısının (s. 5-20) ardından XVIII. asır Ermeni aşık şairi Sayat Nova’nın Azerbaycan Türkçesiyle söylediği 24 şiiri (Dustağıyam; Eyledin; Dolana-dolana; Govuşa-govuşa; Yihılır könlüm şeheri; Gulag asın; Nazın var; Arasında; Gorharam; İki kaf; Yar geliyer; Senden; Gerek; Heyalında ne var; Meni; Sözü gül; Könlü; Neylesin; Kimidir; Gelsin, getsin; Hal üstünde yarana; Öyüdleme; Varsağ; Öyüdleme) yer almaktadır.

* * *

Avetik İshakyan, Seçilmiş Eserleri (Poeziya ve Nesr), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1975, Tertip eden: Ekber Yerevanlı

Mirze İbrahimov'un "İnce Ruhlu Sanatkar" adlı takdim yazısıyla başlayan bu kitapta ünlü Ermeni şair ve yazarı Avetik İshakyan'ın (1875-1957) edebi faaliyeti hakkında geniş bilgi verilmiş, İshakyan'ın şiirleri, B. Vahabzade, M. Araz, M. Rahim vd. Azerbaycan şairlerinin çevirileriyle sunulmuştur. Kitapta A. İshakyan'ın "Bayramali", "Edebi Pahıllık", "Ananda ve Ölüm", "Ömer Hayyam'ın Allahla Mubahesesi" adlı hikâye ve denemelerine de yer verilmiştir;

* * *

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın aslında kitabının (Yerevan, Haypethrat) 1957 tarihli ilk kitabında Avetik İshakyan'ın, Ermeni-Azerbaycan ediplerinin dostluğu, kendisiyle Mirze Celil Memmedguluzade arasındaki dostluk ilişkisi hakkındaki hatıra yazısı yayımlanmış; Mirze İbrahimov, Movses Arazi, Mehdi Hüseyin, Stepan Zoryan, Ali Veliyev'in Edebi Ermenistan mecmuasına yazdığı mektuplara yer verilmiştir;

Samed Vurgun, Bahtiyar Vahabzade; Aliğa Kürçaylı; Aşık Behman; Abbas Tahir; Gara Namazov; Vahid Hasanov; Rıza Asgerov; İbrahim Halilov; Oruç Garayev; Musa Kerimov; Kerim Guliyev; Latif Hüseyinov; Ahmed Paşayev; Ali Sefiyev; Ali Alekberov ve Tomas İsmailov'un şiirleri;

Mir Celal; Ekber Yerevanlı; Teymur Ahmedov; Cemil Mahmudov; Vasif Efendiyev ve Maşallah Zengezurlu'nun hikâyeleri yayımlanmıştır;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1960 tarihli üçüncü kitabının takdim yazısını Azerbaycanlı yazar Süleyman Rehimov yazmıştır: "Ebedi Ateşler Ülkesinden Selam!"; Ermenistan SSC'nin 40. Yılına armağan sayısı olarak yayımlanan bu kitapta Azerbaycanlı yazar ve bilim adamı Mir Celal'in "Gardaşlık Arzuları" adlı yazısına da yer verilmiş; Hüseyin Hüseyinzade'nin (Hüseyin Arif'in - N. M.) "Yerevanlı Dostlarıma" şiiri; Ermeni edebiyatı numunelerini Azerbaycan

Türkçesine, Azerbaycan edebiyatının örneklerini ise Ermeniceye çeviren Seda Gadimova'nın, Stalin baskılarına kurban gitmiş genç ve yetenekli Azerbaycan şairi Mikâyıl Müşfiq hakkındaki hatıraları yayımlanmıştır;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1962 tarihli dördüncü kitabı: Mirza Aliakber Sabir'in 100. doğum yılı münasebetiyle yayımlanmıştır. Mecmuanın bu sayısında Tatul Huryan, Mikail Harutyunyan, Aliğa Kürçaylı, Murad Veliyev, Ali Vekiloğlu (Sefiyev), İsmihan Memmedov, İsmail Davudov, Mecnun Şabanov, Qeşem Aslanov, Rehim Aliyev, Kerim Uyğun, Ali Kâzımov, D. Meftun, M. Hurşud, Geğam Saryan'ın şiirleri; İsrail Memmedov, Mehdi Hesenov, Yunis Yusufli, İsmayıl İsmayilov ve Arşavir Darbni'nin hikâyeleri; Aziz Süleymanov'un pyesi; Ekber Yerevanlı, Av. Şahsuvaryan, A. Mnat-sakanyan ve Meherrem Bayramov'un araştırma yazıları ile Vahtang Ananyan'ın hatıraları yer almaktadır;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1963 Tarihli Beşinci Kitabı

Mecmuanın bu sayısı eski sayılara göre daha düzenli hazırlanmış, dergi içindeki yazılar ilgili bölüm başlıkları altında bir araya getirilmiştir. Bedii Parçalar alt başlığı altında 23 şairin şiirleri; iki nasirin biri hikâye ve biri de povest (uzun hikâye) olmak üzere nesr eserleri ile bir piyes; Ermeni Edebiyatından Tercüme alt başlığında Geğam Saryan, M. Vesper, Mkrtiç Goryun, Paruyr Sevak'ın şiirleri; Arşavir Darbni, Stepan Kurtikyan, Gabriel Arevyan'ın hikâyeleri toplanmış; Edebiyat ve Tiyatro Tarihi bölümünde Latif Hüseyinzade, Ekber Yerevanlı, Hrayr Hovakimyan, Meherrem Bayramov, Münevver Cavadova, Teymur Ahmedov'un yazıları; M. F. Ahundov (150.) ile Sayat Nova'nın (250.) doğum yıldönümüyle ilgili S. Harutyunyan, Morus Hesretyan, Ali Vekiloğlu'nun araştırma inceleme yazıları; Şifahi Halk Edebiyatı başlığı altında Sayat Nova ve Aşık Alesger'in yayımlanmamış şiirleri ve Hatıra başlığı altın-

da da Garnik Gazaryan'ın S. Vurğun haqqındakı hatıra yazısı yayımlanmışdır;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1964 tarixli altıncı kitabı;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1965 tarixli yedinci kitabı;

Edebi Ermenistan Mecmuası'nın (Yerevan, Haypethrat) 1967 tarixli sekizinci kitabı...

f) Türk (Azərbaycan)-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası (Yayımlanmış Kitap, Makale, Edebi Eser, Dergi vb. Listesi)

Əhmədov, Teymur Dostluq Duyğuları: Azərbaycan Erməni Ədəbi Əlaqələri: Məqalələr.- Bakı: Yazıçı, 1979.- 210 s. (809.5 Ə 96);

Yerevanlı, Ə. Hovanes Tumanyan və Azərbaycan Ədəbiyyatı- Yerevan: "Hayastan", 1974.- 131 s. (809.5 Y 56);

Əli Vəkil (Topl., tərt. və red.); Red. hey.: Hidayət, V. Əziz, Ə. Vəkil və b. "Ədəbi İrəvan-2005": Almanax / - B.: Nurlan, 2006.- 463 s. (III 6 Ə 33);

Qurbanov, Ş. M. Ə. Sabir Rus Dilində.- M. Ə. Sabir (Məqalələr məcmuəsi).- Bakı: Azərənşr.- 1962.- S. 173-193 (894.362.09 S 13).

* * *

"Adım Ələsgərdir, Göyçə mahalım!": [Geğam Saryan, A. Darbni, S. Xanzadyan, A. Gasparyan, A. Xaçuns, S. Alacanyan, Z. Daryan Aşıq Ələsgər haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1972.- 15 aprel.- S. 6-7.

"Azərbaycan ve Ermeni Dillerinde Müştərek Şəxs Adları", Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, Bakı, 1986, s. 71-73;

"Qanun" jurnalının səhifələrində: [Ermənistanda çıxan "Qanun" jurnalı sə-

hifələrində Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərinin verilməsi haqqında məlumat] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1973.- 17 noyabr.- S. 3.

"Qrakan tert" in səhifələrində: [Filologiya elmlər namizədi Hamid Qasımzadə'nin "Aleksandr Şirvanzadə" adlı monoqrafiyası haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1972.- 19 fevral.- S. 12.

"Müşfiq və Çarens": [Rəfiq Zəkanın "Müşfiq və Çarens" adlı məqaləsinin Ermənistan Yazıçılar İttifaqı'nın orqanı "Qrakan tert" qəzetində dərc edilməsi haqqında məlumat] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1974.- 27 aprel.- S. 16.

"Sovetakan Hayıstan" qəzeti Azərbaycan ədəbiyyatı barəsində //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1960.- 6 fevral.

Abbasov, İ. Avetik İsaahakyan və Azərbaycan mədəniyyəti: [Erməni xalqının böyük sənətkarı] //Azərbaycan Müəllimi.- 1975.- 24 oktyabr.

Abbasov, İ. Azərbaycan dastanlarının Erməni dilinə tərcüməsi, təbdili və nəşri tarixinə dair //Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası).- 1972.- № 3.- S. 25-28.

Abbasov, İ. Azərbaycan folkloru və Xaçatur Abovyan.- "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", 2-ci kitab, Bakı, 1966.- S. 240-257.

Abbasov, İ. Ədəbi əlaqələrimizə dair yeni kitab: [Mirəli Seyidov. Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər).- Bakı, Elm nəşriyyatı, 1976] //Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası).- № 1.- S. 120-122.

Abbasov, T. Gözəl insan: [A. İsaahakyan haqqında xatirələr] //Azərbaycan Müəllimi.- 1975.- 24 oktyabr.

Abdullayev, B. Dərin köklər //Ulduz.- 1986.- № 7.- S. 53-55. Kitaba resenziya: Ra-

mazanov, Yusif "XIX əsr Erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri".- Bakı, Elm, 1985.

Abdullayev, E. Erməni Yazarları Türk Etkisi Hakkında, Türk Dillərinin Tarihəsel Gelişmə Sorunları, 1996, s. 113-131;

Acaryan, R. A. Erməni Dilindəki Türk Alınmaları, Vağarşapet, 1902;

Ağaxanyan, K. Erməni ədəbi fikri və Azərbaycan //Azərbaycan.- 1970.- № 11.- S. 22-26.

Ağaxanyan, K. Tumanyan və Azərbaycan xalqı //Azərbaycan.- 1969.- № 9.- S. 17-21.

Ağasyan, H. "Ağcaqayın": [Yerevan-da Erməni dilində eyni ad altında çıxan Azərbaycan hekayələri məcmuəsi haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1979.- 7 sentyabr.- S. 3.

Ağasyan, H. Ədəbi əlaqələr tarixindən: [Erməni yazıçıları Süleyman Rüstəm yaradıcılığının tədqiqinə dair] //Sovet Ermənistanı.- 1978.- 22 avqust.

Ağayev, Ə. Həmişə axtarışda, həmişə narahat... [M. Şağinyan haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1978.- 8 aprel.- S. 3.

Almuradov, M. G. Emin'in şerləri Azərbaycan dilində: [Sovet Erməni şairinin "Ədəbiyyat" kitabı haqqında] //Sovet Ermənistanı.- 1973.- 18 oktyabr.- S. 4.

Amirxanyan, A. Qardaşlar ailəsində: [Azərbaycanda yaşayan Erməni yazıçılarının yaradıcılığı haqqında] //Ədəbiyyat qəzeti.- 1948.- 7 fevral.

Ananayan, V. Dostlar yenidən görüşürlər: [S. Vurğun haqqında xatirə. Tərcümə edən: Seda Qədimova].- "Ədəbi Ermənistan" kitabında, Məcmuə, Yerevan.- 1962.- kitab 4.- S. 205-219.

Antonyan, Q. Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqəsi, Azərbaycan dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1955

Antonyan, Q. İki qardaş xalqın ədəbi əlaqələri: [Arxiv materialları üzrə] // Ədəbiyyat qəzeti.- 1952.- 16 noyabr.

Arif, M. Erməni xalqının ədəbiyyatı: [Sovet Ermənistanının 20 illiyi münasibətilə] //Vətən uğrunda.- 1945.- № 7-8.- S. 128-134.

Arzumanov, V. /Kitaba res.: Əhmədov, T. "Dostluq duyğuları": [Teymur Əhmədovun Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş eyni adlı kitabı haqqında].- Bakı, Yazıçı, 1979 //Kommunist.- 1980.- 28 mart.

Aslan, M. Ədəbi əlaqələr: [Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-nin ədəbi əlaqələri haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1987.- 6 fevral.- S. 2.

Aşıq Ələsgərin yubileyinə hazırlaşılar: [Ermənistanın Vardenis rayonunda] //Bakı- 1972.- 8 aprel.

Avakyan, S. Erməni və Azərbaycan sovet yazıçılarının dostluğu tarixindən //Sovet Ermənistanı.- 1972.- 28 sentyabr.

Azərbaycan Dilinin Yeni Erməni Dilinə [Aşxarabar-N. M.] Leksik-Grammatik Tesiri, ADU'nun Elmi Eserlər'i, Dil və Edebiyat Serisi, Sayı 3, s. 65-69, Bakı, 1978;

Azərbaycan və Erməni Dillərində Müştərek Şəxs Adları, Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, Bakı, 1986, s. 71-73;

Babazadə, Q. Aleksandr Şirvanzadə haqqında yeni tədqiqat: [Hamid Qasımzadənin "Aleksandr Şirvanzadə" və Məhərrəm Bayramovun "Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan" monoqrafiyaları haqqında] //Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1972.- № 3.- S. 134-136.

Balayeva, V. Abovyanın əsərlərində işlənmiş Azərbaycan sözləri: Dostluq meridi- anlarında //Ulduz.- 1984.- № 3.- S. 54-57.

Bayramov, B. Q. Sundukyan və Azərbaycan ədəbiyyatı: [Q.Sundukyanın ana-

dan olmasının 150 illik yubileyi münasibətilə] //Sovet Ermənistanı.- 1976.- 22 may.

Bayramov, M. Azərbaycan və Erməni xalqlarının tarixi-inqilabi dostluğunun ədəbiyyatda inikası və Zəngəzur romanı. “Ədəbi Ermənistan” kitabında; Məcmuə. Yerevan.- 1962.- kitab 4.- S. 177-204.

Bayramov, M. Şirvanzadə yaradıcılığında Baküburjuaziyasının tənqidi.- Bax: Ədəbi Ermənistan. Məcmuə. Yerevan.- 1963.- kitab 5.- S. 236-262.

Bayramov, M. Meslek Dostları (Azəri dilində), Yerevan, Bilik Cemiyeti yayını, 1966

Böyük realist dramaturq: [Q. Sundukyanın 150 illiyi münasibətilə yığıncaq] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 22 may.- S. 1.

Budaqova, Z. İ. – Gukasyan, V. L. Ob azerbaydjano-armyanskix yazikovix kontaktax, Sovetskaya Tyurkologiya, 1979, sayı 4

Celilov, F. Qedim Türk Etnonimleri, Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, Bakı, 1986, s. 81-83

Celilov, F. Morfonoloji Rekonstrüksiyon ve Etimoloji, (Akt.: H. Şirin), Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi- VII, s. 19-73, İzmir, 1993

Dostluq dilində: [Azərbaycan və Erməni ədəbiyyatlarının dostluğuna həsr olunmuş yığıncaq haqqında] //Bakı.- 1969.- 1 aprel.

Dostluq duyğuları: [T. Əhmədov’un Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələrinə həsr etdiyi “Dostluq duyğuları” məqalələr məcmuəsi haqqında] Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası.- 1980.- № 2.- S. 126-128.

Dostluq və qardaşlıq tərənnümçüsü: [Avetik İshakyan’ın anadan olmasının 100 illiyi şərəfin təntənəli gecə] //Kommunist.- 1975.- 25 oktyabr.

Dramaturq Şirvanzadə Bakıda: [Erməni dramaturqu Şirvanzadənin 50 illik ədəbi fəaliyyəti münasibətilə] //Kommunist.- 1980.- 15 yanvar.

Ermeni Dilindeki Kök Sözlərin Etimoloji Lüğeti (Ermenice), I. cilt, Yerevan, 1971

Erməni-Azərbaycan mədəni əlaqələri tarixinin ardıcıl tədqiqatçılarından Kövsər Tarıverdiyeva haqqında //Azərbaycan.- 1973.- № 11.- S. 192.

Əbədi və sarsılmaz dostluq: [Ermənistan Yazıçılar İttifaqının orqanı “Qrakan tert”in Azərbaycana həsr etdiyi səhifələr haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1972.- 17 dekabr.- S. 16.

Əfəndiyev, V. Məhəbbətlə oxunur: [Erməni-Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında] //Bakı.- 1970.- 13 noyabr.

Əfəndiyev. İ. Məhəbbətlə, hörmətlə: [Q. Sundukyan’ın 150 illiyi münasibətilə] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 22 may.- S. 6.

Əhmədov, T. “Dostluq duyğuları”: [Erməni ədəbi əlaqələri haqqında].- Bakı, Maarif, 1980. Res.: Bağirov, B. Dostluq əlaqələri. //Azərbaycan Müəllimi.- 1980.- 22 oktyabr.

Əhmədov, T. Azərbaycan dilində yazan Erməni aşıqları: [Yusif Ramazanov’un “Azərbaycan dilində yazıb-yaradan Erməni aşıqları” monoqrafiyası haqqında] //Şərq qapısı.- 1977.- 1 dekabr.

Əhmədov, T. Dəyərli tədqiqat əsəri: [İ. Abbasov’un “Azərbaycan folkloru XIX əsr Erməni mənbələrində” monoqrafiyası haqqında] // Sovet Ermənistanı.- 1978.- 17 yanvar.

Əhmədov, T. Dostluq duyğuları: [Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri].- Bakı, Yazıçı, 1979. Res.: Bayramov, M. Ədəbi əlaqələrin tədqiqi //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1980.- 12 sentyabr.- S. 3.

Əhmədov, T. Dostluq duyğuları: [Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri].- Bakı, Yazıçı, 1979. Res.: Rəhimova, E. //Kitablar aləmində.- 1980.- № 1.- S. 46-48.

Əhmədov, T. Ədəbi əlaqələrin tədqiqi: [Y. Ramazanovun "Azərbaycan dilində yazıb-yaradan Erməni aşıqları" alı kitabı haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1977.- 2 iyul.- S. 5.

Əhmədov, T. Əsrlərin əks-sədasi [M. Seyidov'un "Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri" adlı monoqrafiyası haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 31 iyul.- S. 5-6.

Əhmədov, T. Hikmət və məhəbbət nəğməkarı [Sayat Nova'nın anadan olmasının 275 illiyi] //Azərbaycan.- 1987.- № 2.- S. 168-171.

Əhmədov, T. Qardaş xalqlara məhəbbət: [A. İshakyan və Azərbaycan ədəbiyyatı] / Ədəbiyyat və İncəsənət- 1975.- 24 oktyabr.- S. 6-7.

Əhmədov, T. Oktyabr nəğməkarı: [Erməni şairi Yeqişe Çarens'in yaradıcılığı haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1978.- 28 yanvar.- S. 3.

Əhmədov, T. Oktyabrın alovlu nəğməkarı: [Yeqişe Çarens'in anadan olmasının 80 illiyi qarşısında] //Sovet Ermənistanı.- 1977.- 27 oktyabr.

Əhmədov, T. Tər çiçəklərin ətri: [Erməni-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair] //Sovet Ermənistanı.- 1979.- 27 yanvar.

Əli, V. Unudulmaz sənətkar: [Görkəmli mədəniyyət xadimi və ədib Yeqnoe Çarensin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə] // Bakı.- 1977.- 12 mart.- S. 3.

Əliyev, F., Əliyev, A. Əsrlərdən gələn səslər: [S. A. Məmmədov(un "XV-XVIII əsrin birinci yarısında Erməni mənəbləri Azərbaycan və Azərbaycan-Erməni qarşılıqlı münasibətləri" adlı tədqiqatı haqqında] // Azərbaycan Müəllimi.- 1984.- 13 iyul.

Əliyev, N. Erməni ədəbiyyatı Azərbaycan dilində //Bakı.- 1960.- 28 oktyabr.

Əliyeva, D. İosif Qrişaşvili: Anadan olmasının 90 illiyi //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1979.- 6 iyul.- S. 3.

Əliyeva, D. Nizami əsərləri gürcü dilində: [Xosrov və Şirin] //Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası.- 1978.- № 4.- S. 8-19.

Əsgərov, R. Qardaşlıq mövzusu: [V. Petrosyan'ın əsərlərində Azərbaycan həyatı] //Sovet Ermənistanı.- 1981.- 5 may.

Grigoryan, A. Qedim Ermeni Dilinde (Grabar) Türk Menşeli Sözler, ADU'nun Elmi Eserler'i, Dil ve Edebiyat Serisi, Sayı 2, s. 35-39, Bakı, 1977;

Harutyunyan, S. Mirzə Fətəli Axundov və Erməni xalqının mədəniyyəti.- Ədəbi Ermənistan. 1963.- kitab 5.- S. 174-185.

Həlimov, M. Ədəbi əlaqələrin tədqiqi: [Əkbər Yerevanlı'nın "Azəri-Erməni ədəbi əlaqələri" adlı monoqrafiyası haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1969.- 15 noyabr.- S. 4.

Hidayət. Böyük nəğməkar: Sayat Nova-275: [Sayat Nova'nın anadan olmasının 275 illiyi münasibətilə] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1987.- 20 noyabr.- S. 3.

Hidayət. Varpeti tərcümə edərkən...: [A. İshakyan'ın anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə] //Sovet Ermənistanı.- 1975.- 28 oktyabr.

Huryan, T. Cəbhədən məktublar: Birinci məktub; İkinci məktub: [Cəbhədə həlak olmuş şair Tatul Huryan'ın Səməd Vurğun'a cəbhədən göndərdiyi məktublar] // Azərbaycan.- 1974.- № 12.- S. 186-187.

Xaçuns, A. (Erməni şairi). Sönməyən ocaq: [Ələsgər şerlərinin tərcüməçisi Alek Xaçuns aşığın yaradıcılığı haqqında qeydlərini redaksiyamıza Azərbaycan dilində yazıb

göndərmişdir] //Ədəbiyyat və İncəsənət-1972.- 20 may.- S. 8-9.

Xanyan, S. M. F. Axundov Erməni mətbuatında: [M. F. Axundov'un anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə əsərlərinin Erməni dilində nəşrinə dair] //Azərbaycan Müəllimi.- 1962.- 27 oktyabr.

Xəlilov, Ə. Böyük mütəfəkkir: Mikael Nalbandyan'ın anadan olmasının 150 illiyi: [Erməni-Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında] //Kommunist.- 1979.- 14 noyabr.

Xəlilov, P. Ölməz nəğməkar: [Y. Çarens'in anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə] //Kommunist.- 1978.- 28 yanvar.

İbrahimov, M. Dostluğun bəhrəsi: [Erməni və Azərbaycan ədəbi əlaqələri] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1972.- 29 aprel.- S. 4.

İbrahimov, M. Işıqlı və böyük: [A. İsa-hakyan yaradıcılığı haqqında] //Azərbaycan.- 1975.- № 6.- S. 182-195.

İnqilab nəğməkarı: [Görkəmli Erməni şairi Yeğişe Çarens'in anadan olmasının 80 illiyi] //Azərbaycan Müəllimi.- 1978.- 27 yanvar.

İsahakyan, A. Uşaqlara: [Hind nağılı].- Ermənicədən çevirəni: İ. Şeyxzamanov və Mixail Harutyunyants //Revolutsiya və kultura.- 1940.- № 12.- S. 100-101

İsmayılova, A. Z. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti'nin Bezi Etnotoponimləri Haqqında, Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, s. 154-156

Karaağaç, G. "Türkçe ve Komşu Diller; Türkçe Çoban Dili mi Çiftçi Dili mi?", Dil, Tarih ve İnsan, (s. 117-149; s. 149-192), Akçağ Yayınları, Ankara, 2002

Qardaş ədəbiyyatların əlaqələrinə dair: [Mirəli Seyidov'un Azərbaycan v Erməni ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinə həsr

olunmuş doktorluq dissertasiyası haqqında] //Sovet Ermənistanı.- 1969.- 22 aprel

Qardaş xalqın dilində: [S. Vurğun'un seçilmiş əsərlərinin Erməni dilində ikinci dəfə nəşr olunması haqqında. Kitabın tərtibçisi və redaktoru K. Ohanyan'dır] //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1976.- 7 avqust.- S. 1

Qasımzadə, F. Qədim dostluğun rəmi: [Mirəli Seyidov'un "Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri" adlı tədqiqat əsəri haqqında] //Bakı.- 1969.- 2 iyul.

Qasımzadə, H. Böyük dostumuz: [Azərbaycan və Erməni yazıçılarının dostluğu haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1970.- 28 noyabr.- S. 6-7.

Qasımzadə, H. Erməni-Azəri ədəbi əlaqələr tarixindən // Təşviqatçı.- 1969.- № 13.- S. 23-28.

Qasımzadə, H. Şirvanzadə haqqında yeni kitab: [M. Bayramov'un "Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan" adlı kitabı haq.] // Azərbaycan Müəllimi.- 1972.- 12 aprel.

Qızıl qələmlər Ermənistan'da və qəzalarda: [Azərbaycan yazıçıları nümayəndəsi Ermənistan proletar yazıçılarının ikinci qurultayında] //Kommunist- 1928- 3 yanvar.

Qoldina, R. Sənətkar ömrü: [S.M.Kirov adına ADU-nun rus ədəbiyyatı kafedrasında "Marietta Şaginyan'ın yaradıcılığı" kursunun açılması haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1978.- 29 aprel.- S. 7.

Qriqoryan, S. Xalqlar dostluğunun carçısı: [Q. Sundukyan'ın 150 illiyi münasibətilə] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 22 may.- S. 6.

Qriqoryan, S. Ürəkdən keçən yol: [Azərbaycan ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr haqqında] //Ulduz.- 1972.- № 5.- S. 39-43.

Qukasyan, V. Znaçenie zakavkazskix istoçnikov v izuçenii istorii azerbaydjanskogo yazıka dopis'mennogo perioda, s. 24-108;

M. F. Axundovun anadan olmasının 150 illiyinin Ermənistanda qeyd edilməsi.- Bax: Ədəbi Ermənistan. Məcmuə. Yerevan.- 1963.- kitab 5.- S. 173-174.

Melikonyan, M. Ölməz Vaqif: M.P. Vaqif-270 //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1987.- 14 avqust.- S. 7.

Memmedguluzade, Celil Eserleri (Ermenice), Tərcümə eden: S. Ayvazyan, Hayastan Neşriyatı, Erivan, 1966;

Memmedov, M. İ. "Ermenistan Erazisinde Bezi Qedim Azərbaycan Toponimləri Haqqında", Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, s. 147-149;

Məcidov, V. Ürəklərə yol tapan sənətkar: [A. İsaahyanın anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə] //Sovet Ermənistanı.- 1975.- 28 oktyabr.

42 Məmməd, A. Yerevanda-ekranda: [Yerevan'da keçirilən Zaqafqaziya poeziyası dostluğu gecəsi haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1972.- 11 mart.- S. 6-7.

Məmmədov, C. Qarşılıqlı tərcümə problemləri: [Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqlarının üç qardaş respublikanın paytaxtlarında keçirilmiş plenumun ədəbi əlaqələrimizə, xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik ideyaları və ənənələrinin çoxmillətli sovet ədəbiyyatında inkişafına, sosialist milli ədəbiyyatlarının qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə problemlərinə dair materiallar ilə tanışlıq] //Azərbaycan.- 1978.- № 4.- S. 185-192.

Məmmədov, F. A. S. Puşkin'in əsərləri Azərbaycan dilində //Azərbaycan gəncləri.- 1962.- 11 fevral.

Məmmədov, X. Qardaş xalqın məhəbbəti: [Erməni yazıçısı A. Vartanov'un "Səməd Vurgun və Erməni ədəbiyyatı" adlı kitabı haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 6 noyabr.- S. 2.

Məmmədov, S. Klassik irsimizin bir səhifəsi: [Ə. Yerevanlı'nın "Nəsimi" kitabında Nəsimi yaradıcılığının, onun Erməni əlifbası ilə saxlanılmış Azərbaycanca şer və qəzəllərinin təhlili] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1975.- 21 iyun.- S. 14.

Məmmədova, X. Aşot Qraşin'in lirikası: [Aşot Qraşin'in "Şerlər" kitabının Azərbaycan dilində çapdan çıxması haqqında] //Sovet Ermənistanı.- 1976.- 27 aprel.

Mirmaxmudova, S. – Mirmaxmudov, M. Azerbaydjanskie fitotoponimii Armyanskoy SSR 'Ermenistan SSC'de Azərbaycan Fitotoponimleri [bitki kökenli yer adları. N. M.], Azərbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, s. 158-160;

Mirzəyev, K. Dostluq təranələri: [Azərbaycan şairlərinin Ermənistan haqqında şerləri toplanmış eyni adlı məcmuənin Yerevan'da çap olunması haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1986.- 16 may.- S. 7.

Mkrtyçyan, L. Unudulmaz ənənələr: [Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri haqqında əməkdaşımızın söhbəti] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1977.- 18 iyun.- S. 4.

Mnatsakyan, A. Horomsime Akuletsi və onun Azərbaycanca şerləri: [XVIII əsr Erməni şairəsinin yaradıcılığı haqqında].- Ədəbi Ermənistan kitabında. Məcmuə. Yerevan.- 1962.- Kitab 4.- S. 169-176.

Morfonoloji Rekonstrüksiyon ve Etimoloji, (Akt.: H. Şirin), Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi-VII, s. 19-73, İzmir, 1993;

Musayev, S. "Aleksandr Şirvanzadə və Azərbaycan": [Gənc tədqiqatçı M. Bayramov'un eyni adlı monoqarfiyası haqqında] //Azərbaycan.- 1972.- № 11.- S. 206-208.

Musəvi, L. Qarabağ Dərələrinin Nəğmələri: [A. Hovhannisyan'ın eyni adlı kitabı haqqında] //Kitablar aləmində.- 1979.- № 1.- S. 25-27.

Müxtəlif dillərdə: [Ermənistanın “Sovetəkan qroq” nəşriyyatında müasir Azərbaycan yazıçılarının hekayələrindən ibarət “Ağ qonaqlar” kitabının çapdan çıxması haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət-1979.- 27 yanvar.- S. 6.

Nəbiyev, A. Dostluq əlaqələri: [M. Seyidov’un “Azərbaycan-Erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafiyası haqqında] //Kommunist.- 1977.- 10 fevral.

Nəbiyev, B. Ədəbiyyət nəğməsi: [A. İsaahyan’ın yaradıcılığı və Azərbaycan] //Kommunist.- 1975.- 24 oktyabr.

Nəsirli, M., Aleksanyan, B. Qələm dostumuzun ilk kitabı: [Harutyun Mkrtçyan’ın Azərənşr tərəfindən Erməni dilində “Dostluq ulduzları” adlı oçerklər kitabının çapdan çıxması haqqında] //Şərq qapısı.- 1978.- 11 iyul.

Orta Ermeni Dilinde Azərbaycan Sözləri, ADU’nun Elmi Eserləri, Dil ve Edebiyat Serisi, Sayı 6, s. 45-50, Bakı, 1977;

Paşayev, Ahmed. Seher Duyğuları (Şeirler), Yerevan, 1965

Petrosyan, V. “Biz adi qonşu deyilik, can-ciyərik!”: [Erməni və Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında] //Kommunist.- 1983.- 13 avqust.

Rahim, M. Böyük şair haqqında kiçik xatirə: [A. İsaahyan’ın 100 illiyi haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1975.- 24 oktyabr.- S. 4.

Rahim, M. Solmayan səhifələr: [Azərbaycan və Erməni xalqlarının dostluğu haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1970.- 28 noyabr.- S. 6.

Razi, H. Böyük dostluq körpüsü: [Azəri və Erməni xalqları arasındakı ədəbi dostluq haqqında] //Şərq qapısı.- 1969.- 13 mart.

Rüstəmhanlı, S. Ömür Kitabı, Bakı, 1987

Rüstəmhanlı, S. Araratla üz-üzə: [Yerevanda keçirilmiş V Ümumittifaq gənc poeziya festivalı haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət-1971.- 30 oktyabr.- S. 14-15.

Sarkisyan, S., Fərəcov, B. Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur //Bakı-1983.- 20 oktyabr.

Seyidov, Ə. Matenadaran və Azərbaycan ədəbiyyatı: [Mesrop Maştos adına Qədim Əlyazmaları İnstitutu Matenadaran-da saxlanan Azərbaycan nümunələri haqqında] //Azərbaycan.- 1972.- № 9.- S. 183-193.

Seyidov, M. Ədəbi əlaqələrimizin tarixi qədimdir: [Azərbaycan və Erməni xalqlarının dostluğu haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1970.- 28 noyabr.- S. 8-9.

Seyidov, M. Nəsimi və Erməni ədəbiyyatı.- Bax: İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. B.: “Elm”, 1973.- S. 132-144.

Seyidov, M. “Varsaq” Sözü Haqqında, Azərbaycan EA Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsü Eserleri, VII. c., s. 175-185; Bakı, 1954;

Səmədov, A. Abbas Səhhət və Erməni ədəbiyyatı //Sovet Ermənistanı.- 1975- 25 fevral- S. 4.

Siras, H. Şəfəqdən süzülənlər //Sovet Ermənistanı.- 1971- 22 oktyabr.

Süleyman, R. Dostluq, qardaşlıq nəğməkarı: [Çarensin anadan olmasının 80 illiyi haqqında] //Sovet Ermənistanı.- 1978- 2 fevral.

Şahsuvaryan, A. M. F. Axundov’un əsərləri Erməni dilində //Sovet Ermənistanı-1962- 13 oktyabr.

Şukyurli, A. D. – Kasumlu, E. A. – Memmedov, M. ‘Dillerin [Azərbaycan Türkcəsi ilə Ermenice arasındakı-N.M.] Elağesi’ adlı eseri hakkındaki eleştiri yazısı (Rusça), Sovetskaya Turkologiya, Sayı 1, 1988, s. 129-131

Şükürov, S. "Erməni aşıqlarının azərbaycanca şerləri": [S. Paşayev'in topla-yıb tərtib etdiyi eyni adlı kitabı haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 10 yanvar.- S. 12.

Şükürov, S. "Xaos" Azərbaycan dilində //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1962.- 9 iyun.

Şükürov, S. Dostluğa həsr olunmuş ömür: [Hamid Qasımzadə'nin "Aleksandr Şirvanzadə" (1971-ci il) adlı monoqrafiyası haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1971.- 12 iyun.- S. 12.

Şükürov, S. Erməni ədəbi fikri Sa-bir haqqında: [Sabirin Erməni dilində nəşr edilən əsərləri haqqında da məlumat verilir] Azərbaycan.- 1962.- № 5.- S. 97-99.

Şükürov, S. M. F. Axundov Erməni ədəbiyyatında: [Məqalədə M. F. Axundov'un Erməni dilinə tərcümə olunmuş əsərləri haqqında da məlumat verilir] //Azərbaycan.- 1962.- № 10.- S. 82-85.

Tarıverdiyeva, K. Erməni mətbuatı və mədəniyyətimiz //Ədəbiyyat və İncəsənət-1981.- 7 avqust.- S. 3.

Tarıverdiyeva, K. Maraqlı səhifələr: [XIX əsrdə yaşayan azərbaycanlı və Erməni ədəblərinin dostluğu haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1974.- 6 iyul.- S. 14.

Tarıverdiyeva, K. Vasaq Hambarsumi Madatan Nəzmi (1845-1914): [XIX əsrdə iki dildə yazıb yaratmış dramaturq, yazıçı haqqın-da].- Bax: Ədəbi Ermənistan. Məcmuə. Yerevan.- 1967.- 8-ci kitab.- S. 108-136.

Vartanov, A. Dostluq həftəsi: Yerevan-dan məktub: [Erməni və Azərbaycan xalq-ları arasındakı ədəbi dostluğu haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1982.- 17 sentyabr.- S. 3.

Vartanov, A. Erməni müəlliflər Səməd Vurğun haqqında: [S. Vurğun'un ana-dan olmasının 70 illiyi qarşısında] //Sovet Ermənistanı.- 1976.- 14 fevral.

Vartanov, A. Səməd Vurğun'un əsərləri Erməni dilində //Ədəbiyyat və İncəsənət-1976.- 15 may.- S. 4.

Veliyev, K. N. – Celilov, F. A. 'Kitab-i Dede Qorqud'un Dilində Erməni Sözləri Var mı?', ADU'nun Elmi Eserleri, Dil və Edebiyat Serisi, Sayı 5, 1975, s. 34-42;

Vəkil, Ə. "Vaqif" alqışlanır: [S.Vurğun'un "Vaqif" əsərinin Erməni səhnəsində tamaşaya qoyulması haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1976.- 2 oktyabr.- S. 4.

Vəkil, Ə. Dostluq duyğuları: [Azər-baycan Erməni ədəbi əlaqələri haqqında] // Kənd həyatı.- 1980.- № 10.- S. 44-45; Bakı.- 1980.- 19 avqust.

Vəkil, Ə. Dostluq və qardaşlıq əla-qələri: [Azərbaycan və Erməni xalqlarının ədəbiyyat əlaqələri haqqında] //Kitablar Aləmində.- 1978.- № 2.- S. 33-37.

Vəkil, Ə. Xalqların dostluğu ədə-biyyatların dostluğudur: [Erməni-Azər-baycan ədəbi əlaqələri haqqında] //Sovet Ermənistanı.- 1981.- 22 oktyabr.

Vəkil, Ə. İki sənətkarın simasın-da...: [A. İsaahyan'la S.Vurğun'un dost-luq münasibətləri haqqında] //Ədəbiyyat və İncəsənət- 1975.- 24 oktyabr.- S. 3, 5.

Vəkil, Ə. Qardaşlıq təranələri: [Er-mənistanın "Sovetkən Qreq" nəşriyyatında çapdan buraxılmış eyni adlı şerlər məcmuəsi haqqında] //Kitablar aləmində.- 1986.- № 3.- S. 14-15.

Vəkil, Ə. Səməd Vurğun və Ermənistan //Azərbaycan Müəllimi.- 1976.- 17 noyabr.

Yerevanlı, Ə. Xalqlar dostluğunun bö-yük nəğməkarı: [M.Ə.Sabir Erməni xalqı haqqında]. M. Ə. Sabir'in anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə.- "Ədəbi Ermənistan" kitabında. Məcmuə. Yerevan.- 1962.- kitab 4.- S. 3-35.

Yerevanlı, Ə. Celil Memmedguluzade ve Ermeni Halkı (Ermenice), Hayastan Neşriyatı, Erivan, 1966

Yerevanlı, Ə. Məxəzlər necə təhrif olunur: [Tarix elmləri namizədi Süleyman Məmmədov'un "Dostluq salnaməsindən sətirlər" və Əli Səfiyev'in "Matenadaran və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqalələrində elmi-ədəbi faktların təhrif olunması haqqında] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1973.- 28 aprel.- S. 4-5.

Yerevanlı, Ə. Nizami və orta əsr Erməni ədəbiyyatı: [Ədəbiyyat və teatr tarixi] // Ədəbi Ermənistan kitabında. Məcmuə. Yerevan.- 1965.- kitab 7.- S. 114-143.

Yerevanlı, Ə. Sabir Erməni dilində // Sovet Ermənistanı.- 1962.- 29 may.

Yerevanlı, Ə. Şirvanzadə və Azərbaycan mühiti: [anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə].- "Ədəbi Ermənistan" kitabında. Məcmuə. Yerevan.- 1959.- S. 132-181.

Yusifov, Y. B. Toponimi i etniçeskaya istoriya drevnego Azerbaydjana 'Toponimler ve Kadim Azerbaycan'ın Etnik Tarihi', Azerbaycan Onomastikasına dair Konfransın Materialları, s. 105-112;

Zamanov, A. Unudulmaz görüşlər: [Avetik İshakyan haqqında xatirələr] // Ədəbiyyat və İncəsənət- 1975.- 24 oktyabr.- S. 5, 7.

Zaryan, R. Axundov və Abovyan: [M.F.Axundov'un anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə] // Revolyutsiya və kultura.- 1938.- № 6-7.- S. 159-162.

Zeynalov, Ə. Maraqlı tədqiqat əsəri: [K. Tarverdiyeva'nın "Azərbaycan mədəniyyəti Erməni dövrü mətbuatında" kitabı haqqında] // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi.- 1986.- № 1.- S. 70-71.

Kaynakça

'Ebedi ve Sarsılmaz Dostluk', Ermenistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan Grakan Tert dergisi

sindeki Azərbaycan'la ilgili yazılar hakkında, Edebiyat ve İncəsənət gazetesi, Bakü, 17 Aralık 1972, S. 16.

"Qızıl Qeçimlər Ermenistan'da ve Qezalarda", [Azərbaycan yazarlarının təmsilçisi Ermenistan proletar yazarlarının ikinci kurultayında], Kommunist gazetesi, 3 Ocak 1928

Abbasov, İsrafil: Azərbaycan Folkloru XIX. Esr Ermeni Menbelerinde, Bakı, Elm Neşriyatı, 1977.

Ağayev, Elnur: Sovyet İdiolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azərbaycan Örneği, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yapılan yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2006.

Akpınar, Prof. Dr. Yavuz: "Azərbaycan'da Millî Tarih Anlayışı ve Bunun Edebiyat Tarihine Yansıması", Humanitar Elmlerin Müasir Durumu ve Edebiyyatşünaslığın Nezeri-Metodoloji Meseleleri. Beynelmillel Elmi Konfrans'ta (Bakü, 1-2 Dekabr 2010) sunulan tebliğ.

Antonyan, Gurgen: Ermeni ve Azərbaycan Xalqlarının Edebi Elağesi, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü, 1955.

Baba Pünhan: Kim Ne Götürdü?, Nurlar – Neşriyat-Poligrafiya Merkezi, Bakı, 2004.

Cabbarlı, Nergiz: "Müharibe ve Edebiyat", Körpü Edebiyat Toplusu, Yurd Neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü, 2004, s. 324-327.

Cahangir, Esed: "Ayinesi İştir Kişinin...", Körpü Edebiyat Toplusu, Yurd Neşriyat-Poligrafiya Birliyi, Bakü, 2004, s. I-V.

Celilov, Prof. Dr. F. A. "Ermeni Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk-Ermeni İlişkileri)", Türkler Ansiklopedisi, İlkçağ cildi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 547-561.

Celilov, Prof. Dr. F. A. Azer Xalqı, Bakı, 2000.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Altıncı Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1964.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Beşinci Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1963.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Birinci Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1957.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Dördüncü Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1962.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Sekizinci Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1967.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Üçüncü Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1960.

Edebi Ermenistan – Məcmua – Yedinci Kitap, Yerevan, Haypethrat, 1965.

Eliyev, V. - Yusifov, Y. - Babayev, İ. - Ceferov, H. - Memmedova, A.: Azərbaycan Tarixi – 6-cı sinif üçün derslik, Tehsil Neşriyatı, Bakı, 2001.

Ermeni Şeiri Antologiyası, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı, 1954.

Gaspiralı, İsmail Bey, Seçilmiş Eserleri: 2 (Fikri Eserleri), Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004.

Genç, Prof. Dr. Reşat: "Türkiye-Ermeni İlişkilerinin İlk Dönemleri ve Gregoryan Kıpçaklar", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yay. Haz. Prof. Dr. Hale Şıvgın, Ankara, 2006.

Hidayet, "Büyük Neğmekâr: Sayat Nova-275" [Sayat Nova'nın doğumunun 275. yılı münasebetiyle], Sovyet Ermenistanı gaz., 20 Kasım 1987.

Kalafat, Dr. Yaşar: "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", Ermeni Araştırmaları, Sayı 12-13, Kış 2003 - İlkbahar 2004, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=38>.

Karaca, Doç. Dr. Birsen: Ermeni Edebiyat Seçkisi, TC Kültür Bakanlığı Yay. 2601, Dünya Edebiyatı Dizisi 53, Öncü Basımevi, Ankara, 2001.

Koca, Prof. Dr. Salim: "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yay. Haz. Prof. Dr. Hale Şıvgın, Ankara, 2006.

Koçaş, M. Sadi: Tarihde Ermeniler ve Türk-Ermeni Münasibetleri, Bakı, 1998.

Lang, Devid M.: Armenia - Cradle of civilization Rusçası: Armyane - Narod Sozidatel' (Ermeniler-Kurucu Halk), Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2006.

Melikonyan, M., "Ölmez Vaqif: Molla Penah Vaqif - 270", Edebiyat ve İncenanat gaz., 14 Ağustos 1987.

Memmed Araz, Seçilmiş Eserleri, Dört Cildde, III. Cilt (Tertip ed. Gülxanım Feteli qızı), Bakı, 2003.

Mordmann, Zeitschriter Deutschen Morgenlandischen Kesellschaft, XXIV, Leipsig, 1870.

Paşayev, Ataxan: Açılmamış Sehifelerin İzi İle, Bakı, Azerbaycan Neşriyyatı, 2001.

Quliyev, E. E.: Veten Tarixi - 5-ci sinif şagirdleri üçün derslik, Bakı, 1997.

Quliyev, E. H.: Azerbaycan Tarixi - 7-8-ci sinifler üçün derslik, 8. baskı, Bakı, Maarif, 1986.

Ramazanov, Yusif: Azerbaycan Dilinde Yazılı Yaradan Ermeni Aşıqları (XIX. esr), Bakı, Elm Neşriyyatı, 1976.

Ramazanov, Yusif: XIX. Esr Ermeni Nesrinde Azerbaycan Folkloru Motivleri, Bakı, Elm, 1985.

Rásonyi, Prof. Dr. László: Tarihte Türklük (dördüncü baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 152, Seri: III, Sayı: A. 38, Ankara, 1996.

Resulzade, Memmed Emin: Azerbaycan Şairi Nizami, Bakı, Azerneşr, 1991.

Sayat Nova, Gulag As Sözüme (Şiirler), Hazırlayan Teymur Ahmedov, Redaktörü: Mirali Seyidov, Bakı, Yazıcı, 1988.

Seferli, Elyar - Yusifli, Xelil: Hikmet Xezinesi, Bakı, Maarif, 1992.

Seyidov, Mireli: Azerbaycan-Ermeni Edebi Elaqeleri (Orta Esrlər), Bakı, Elm, 1976.

Surenyan, S.: Poeziya Armenii c drevneyşix vremen do našix dneı, İzdanie Moskovskago Armyanskago Komiteta, Moskva, 1916, 520 s. (Editörü, sunum yazısının ve eklemelerin yazarı Valeriy Bryusov'dur).

Şahsuvaryan, A. H.: "Frig - Hakani Rübaisinin Tercümeçisidir", Ermenistan SSR EA Xeberleri, 1962, No 11.

Veliyev, K. N. - Celilov, F. A. 'Kitab-i Dede Qorqud'un Dilinde Ermeni Sözləri Var mı?', ADU'nun Elmi Eserleri, Dil ve Edebiyat Serisi, Sayı 5, 1975, s. 34-42.

Xelilov, Prof. Dr. Penah: SSRİ Xalqları Edebiyyatı, I. Hisse (İkinci baskı), Bakı, Maarif, 1975.

Yerevanlı, Ekber: Azeri - Ermeni Edebi Elaqeleri - Qedim Dövrden XVIII. Esrin Sonuna Qeder, Yerevan, Hayastan Neşriyyatı, 1968.

Yusuf Vezir [Çemenzeminli], "Azerbaycan Edebiyatında Ermeni Müellifleri", elyazma

Zelimxan Yaqub, O Qızın Göz Yaşları, Bakı, Genclik, 2005.

Брюсовъ Валерій: ЛѢТОПИСЬ Историческихъ Судебъ Армянскаго Народа - Отъ VI в. до р(ождение) Хр(иста) по наше время (Letopis' İstoriçeskix Sudeb' Armyanskago Naroda - ot' VI v. do r(ojdenie). Xr(istosa). po naše vremya) [Ermeni Halkının Tarihi Kaderinin Vakayinamesi - İsa'dan önce VI. yy.dan Günümüze], İzdanie Moskovskago Armyanskago Komiteta, Moskva, 1918.

Гандзакеци, Киракос: История Армении, Памятники Письменности Востока LIII, (Eski Ermenice'den çeviren, kitabın önsözünü ve açıklamalarını yazar L. A. Xanlaryan), Moskva, Nauka (Nauka), 1976.